ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

АВГУСТ

СЕПТЕМБАР

1965

НОВИ САД

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови Уреднишшва
БОШКО ПЕТРОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА

Одговорни уредник
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Коректор
ВАСА ВУЧКОВИЋ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 46-09

Редакција прима средом
од 12—13 часова

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од шест штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 1.000 динара а за чланове Матице српске 900 динара. Претплата за иностранство износи 1.600 дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 120 дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 151-11-1-257. —

Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, Тел. 46-09

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 141. Август-септембар 1965. Књ. 396, св. 2—3.

СУДБИНЕ И ЉУДИ

1

Мученик

Чудна је та стара кућа између „Два јелена“ и „Три шешира“, у некад веселој Скадарлији, сада тако мирној. Посрнула и напукла, она је дошла поцрнела, ограда њена накривљена, довратници изваљени, олуци поодваљивани, двориште — сметлиште. Нико се пред њом не би зауставио да на њеном зиду не стоји плоча са рељефом жалосног човека у шеширу и с натписом који каже да је ту живео и умро српски песник Бура Јакшић. Поштоваоци песникови мислили су да му тим рељефом и натписом одаду признање: нека се зна да је ту становао велик човек, кога нисмо заборавили и нећемо заборавити. Кућа је још тужнија с тим натписом и жалосним Буром.

На својим фотографијама Бура Јакшић не изгледа невесео као на том рељефу. Чак их има на којима он, безбрижна лица, с цигаретом међу прстима, гледа у свет са пркосом и пун самопоуздања, као весељак који се чини равнодушан према ономе што се с њиме и с другима догађа. Кад намерник не би знао како је Јакшић век провео, шта је писао и сликао, никад по његовом изгледу не би веровао да је тај човек био сав запаљен, сав несрећен, и сав несрећан.

Живот, око кога се он толико савијао да му буде миран, начинио га је узрујанијим од свих јунака из његових драма. Као што то бива, његову трагедију су пола писали други људи, пола он. Посматрали га у писмима, у породици и у друштву, или у његовим песмама, у драмама и у приповеткама, једнако је свуд у трансу, у прекомерној мржњи и прекомерној беди, у изненадној срџби и изненадној меланхолији, ништа мање опијен неостварљивим жељама и речима него вином. Он није знао да се пише у доколици, а не у грозници.

Кад год узмем да га читам или да гледам шта је насликао, више га жалим него волим, и више се на њега љутим но што се њиме заносим. Био је и лирски песник, и драмски

писац, и приповедач, и сликар; и за све то је имао дара, но ни за шта до краја. Није располагао стрпљењем ни снагом да заврши ниједну школу, да научи ниједан језик, да проучи ниједну књигу, да доради ниједну слику, да домисли ниједну драму, да прихвати ниједну доктрину, — био је и националист и социјалист, и православац и атеист, и републиканац и монархист, како му се кад свидело и дошло у главу. Нико му није ваљао. У селу у коме се родио све је, по њему, „завађено“ и „полудело“, у суседној вароши „сви размажени сујетни, прости, неваљали, пакосни“. Само што из једног краја пређе у други, већ пише: „Ово су људи без осећања, без мисли . . . Живот ми није мед нељудима пријатан.“ Њему од бечких Срба студената „не ваља ниједан“; читава омладина српска је за њега „глупа и затуцана“. Шта су, по њему, други српски писци и уметници? „Завидљиве бештије“. Прво што чини кад некуд стигне, то је да се завади с целим светом.

Такав је он. А свет? Какав је био према њему свет с којим се толико сукобљавао? По повратку са несрећно започетих студија у Бечу, у коме се дивио мислима и творачкој сили највећих европских сликара и, сигурно, зажелео да на њих личи ако им не може бити раван, њему дају да слика — шта? — иконе! — и где? — у Српској Црњи, селу у најдубљој провинцији Аустријске империје, за које нико од нас не би чуо да се није он у њему родио. И не само што му се даје да слика што мора, а не воли, већ му се наређује и да слика онако како то други хоће, а не он, и да слуша где му сви, почевши од рођеног оца, у очи говоре да им се не свиђа како ради.

Бура Јакшић диже руке и од посла и од родног краја. Он мисли да су му за неуспех, за немогућност рада, за тежак живот, криви сељаци, занатлије, трговчићи, рођаци, отац; они мисле да је он крив, његова глава, његова охолост и неукост, — не видећи ни он ни они, да су, једнако, и једни и други, трагичне личности историје, која је таквим начинила и њега и њих.

Напуштајући родно село, Бура Јакшић не иде за својом звездом, у Италију, у Француску, у Енглеску, Америку, на Тахите. За непознат и смео живот, за налажење другчијих људи и нових отаџбина, он нема снаге, ни амбиције, ни вере у себе и у друге. Кад га је отац први пут слао у Беч, у коме су се сналазили толики српски ђаци, ништа даровитији ни имућнији од њега, он се умео задржати онде једва годину. Сад, напуштајући Српско Војводство, он не полази некуд у свет, даље од сународника и од себе, већ најближе куда може, у Кнежевину Србију. Али ту, као да је неко хтео да му помогне да се опрости са животом, а не да га нађе, шаљу га, не да пише, ни да слика, већ да буде учитељ, у

Подгорац и у Сумраковац. Никоји непријатељ његов није га могао послати у страшније прогонство. Српска Црња је могла бити сумрак песничких и сликарских талената, али Сумраковац би био и сумрак богова.

Обревши се, неочекивано, у хомољским планинама, чувеним по хајдуцима, не по сликарима, по врачарама, не по песницима, Бура Јакшић са ужасом види да се ту не може „ни певати ни моловати“ и обзире се да нађе неког ко би га избавио „из ледених руку судбине“. „Како ћу? Куда ли?“ Било би то дивно, да га пошљу у Немачку, где би могао „започету вештину живописања наставити“, али би пристао да оде и за учитеља у Боку Которску, кад би знао да га неће преварити. Што би највише волео, волео би да оде „у Нидерландску ил' некуд тамо“.

И оде. Не оде одмах, ни у Нидерландску, већ нешто доцније и мало ближе: помогнут од оца упути се још једном у Беч, да учи сликање. Кад је Бура био први пут у Бечу, носио се с немаштином, са самоћом и тифусом. Сад, кад је по други пут стигао тамо, дошао је — да му буде веселије (бар тако је он мислио) — са женом. Његова жена ни откуд није добијала ни онакву јадну помоћ какву је Бура примао од свог оца и од уредника *Данице*, и није било изгледа да им живот буде безбрижан. Па би можда ипак био, да се није догодило да, неколико дана потом како су стигли у Беч и некако се снашли у њему, открију да у наредним месецима треба да добију дете. Једва су и њих двоје имали од чега да живе, где ли њих троје! Забринути Бура смисли да ће бити најбоље да пошаље жену натраг свом оцу у село, да тамо роди. Оставши опет сам, и без новаца и без жене, он тек сад не зна шта да ради, и пита, не себе, него друге: како да се „курталише овога страшног Беча?“ — оног истог Беча у који је толико желео да дође.

Остављајући се и аустријске престонице и учења, он се враћа кући и, с давнашњом жељом да слика народне јунаке и догађаје из народне историје, у тражењу наручиоца и дворана за своје слике, долази у Нови Сад. Он ту збиља и слика, али не за неки дворац, ни за национални храм, као што би његовим сликама приличило, него за пивницу која се зове — да шала буде крвавија — код „Камиле“. Има нас који још памтимо ту „Камилу“, дугу приземну зградурину са ниско стављеним прозорима, преко пута пожутеле и вечито закључане унијатске цркве — у улици која је за људског века толико пута мењала име да више нико не зна како се зове — и носимо о њој неизбрисиво осећање туге. Што Лаза Костић, у својој књизи о Змају, помиње ту пивницу са симпатијама, то није због монументалности њених фасада, ни анфиладе њених дворана, ни њених стубова, — није их ни имала, — већ због друштва које се у његово

време ту окупљало. Друштво је — по талентима, по жељама, по замислима — заиста било дивно: Јаков Игњатовић, Јован Андрејевић, Ђорђе Поповић, Ђура Јакшић, Новак Радонић, Змај Јован Јовановић, Лаза Костић, Јован Ђорђевић. Али књижевници и уметници нису фантоми који живе ван простора и времена; они раде у одређеном месту и одређеном друштву. Каквим средствима располажу и шта знају о уметности поручиоци за које Ђура Јакшић и Новак Радонић треба да раде слике? И колико у Војводству Србији има људи за које Змај и Лаза Костић треба да пишу песме, Коста Трифковић драмолете, Јован Андрејевић естетичке есеје, Јаков Игњатовић романе? Двадесетак професора, до педесет адвоката и лекара, две-три стотине учитеља и свештеника, до хиљаду занатлија и трговаца. Је ли то све? Све! И још измешани са иноплеменицима, и у туђој држави . . . Не може се бити Тицијан без Венеције, нити се да сагради Лазарица без кнеза Лазара.

Револтиран на околину, Ђура Јакшић опет бежи, као да је то лако, побећи од судбине. Он се и по други пут склања у Кнежевину, где ће, по селима и паланкама, више се парничити но сликати, и више пити но писати, више трунути но живети. Кад дође напослетку, једног дана, до Београда, доћи ће да умре у њему.

Шарл Бодлер је једанаест година старији од Ђуре, Фјодор Достојевски исто толико, Едуар Мане две. Ђура Јакшић не само што није писао стихове и студије о уметности као Бодлер, ни прозу као Достојевски, ни радио слике сличне оним које је радио Мане, већ није знао ни да има књигâ које се зову *Цвеће зла* и *Злочин и казна,* ни да је изазвала узбуну међу уметницима и критичарима слика са именом *Олимпија.* Заустављши сат, он се у Сабанти и у Рачи дивио Рембрантовој тами тачно у време кад се у Паризу палила светлост импресионистичког сунца.

2

Народни песник

Сав озарен именом народног песника, Змај Јован Јовановић није дошао из мрака анонимних народних слојева. И по оцу и по мајци, он је припадао познатој, старој и, некад, имућној породици, која је — и једна и друга — од аустријског императора добила племство. У његову животу и мислима, у његову понашању и писању, има много шта од ситног, разнеженог, посрнулог племића, али нема ништа

од надменог грађанина и леденог трговца. Он је без сигурности у животу, слаб према себи и другима, утрнулог нагона за владањем и за богаћењем. И материјалну и песничку имовину он је, не трошио, него разбацивао, као осиромашели кућић који се поноси тиме што је лаке руке.

Без племићке титуле и дедовског имања, где тај човек није све живео, чиме се није све бавио, шта све није писао! Лутао је, у дечаштву, из једне гимназије у другу, од блискога Халаша до далеког Пожуна, од непознате Модре, до још непознатије Трнаве, — обадве изгубљене у брдима словачких Карпата, — уписивао се на право у Бечу, Пешти, Прагу и, нигде га не свршивши, вратио се кући, да се пробуди једног јутра као општински чиновник. Предомисливши се, одлучио је да студира у Пешти медицину и, док ју је учио, примио се да буде, у исто време, пословођа Матице српске и надзорник дома студената. Кад је најпосле, већ ожењен, свршио медицину, био је у животу све друго пре него лекар и све више него дијагностичар. Без отаџбине и без престонице, селио се из једног српског православног гета у други, из Новог Сада у Панчево, из Панчева у Карловце, из Карловаца у Стари Футог, из Старог Футога у Београд, из Београда у Загреб, из Загреба у Сремску Каменицу, месецима и годинама чамећи у Бечу, — није до последњег дана знао ни где да умре, ни где да живи. Лекар без пацијената и оснивач листова без претплатника, покретао је, свагда расположен за новине, *Жижу, Змај, Комарац, Стармали, Јавор, Невен, Илустровану ратну хронику,* и више лечио болеснике бадава но за новце. Лак у одзиву на лепе речи, сарађивао је у свим часописима, новинама, зборницима, календарима, добротворним приредбама, забавама и беседама, преводио све и свашта, мало познавао светске писце и још мање се чему од њих научио. Био је више даровит но начитан, више лакомислен но разборит, и више духовит него мудар.

Као и сви бескућници, Змај је био сав испуњен визијама породичног света. Ниједан наш песник није тако волео кућу и жену, био толико жељан деце, остао тако патријархалан, век провео тако смирен, као тај слободњак који је — у стиховима — побио толико света. Написао је хиљаде страница, али никада лепше него када је говорио о својој кући и својој жени. У њему нема ни мрве дон Жуана, он о љубавима и не пева, за њега нема других жена осим његове. Он је толико њом обајан, као да сва земља, сва природа, — поља, дрвеће, птице, звезде, светлост, мрак — као да све то учествује у његову епиталаму. Ни у једног нашег песника осећање љубави није тако као у њега сједињено са осећањем непролазности срећног тренутка и јединства света.

Још једна црта одваја Змаја од већине других љубавних песника. Скоро у свих њих, љубавни дијалози су драматич-

ни, сви они су познали разочарања у љубави, били гневни на судбину што су срели неку жену. Змај, никад. Он говори о љубави увек обасјан, срећан што воли и што нам то свима каже, и уме да каже. Страснијих, силнијих, елементарнијих љубавних песама од његових у нашој књижевности свакако има, али нежнијих, човечнијих, духовнијих нема. То како он говори о својој жени, то како он мисли о њој, то је тако нешто кротко, тако несензуално, толико одуховљено, тако смерно, племенито, ретко, да томе треба сасвим мало да буде свето.

Као и сви традиционално породични људи, Змај не зна за себичност. Кад је без љубави и без куће, он је више него сам; он је више него и усамљен; он је несрећан. Није само он друкчији, него је, на његов ужас, друкчији сав свет („Хладна светлост на мом столу, к'о мртав јунак"). Кроз његове љубавне песме не говори плот, ни момент, не говоре пролазна осећања, ни осећања која ће се поновити када песник угледа другу жену. Она су незаменљива, као што је незаменљив смисао његовог постојања.

Попевши, као ретко који песник, љубавни живот у религиозну сферу, Змај је у својим љубавним песмама, као и у свем своме писању и раду, ставио етички принцип изнад свих принципа, — изнад естетичких, социјалних, психолошких, метафизичких. По њему, у љубави, као и у свакој активности људској, среће има само онде где има морала.

С пуританством осећања и етичности мисли у Змаја иду напоредо отвореност и чистота песничког израза. У његовим циклусима љубавних песама тако се сједињују поноситост с иронијом и радост с меланхолијом, тако живе напоредо иди ла и трагедија, тренут и вечност, у песника је толико духа у речима и светлости у мислима, он говори тако просто, умиљато, тако човечно, као да не говори о свом животу, као да не прича о туђем рађању и умирању, него о нашем, и као да не пише песме, већ се исповеда.

Циклуси Змајевих љубавних песама — иако у њима не увек исте песме — хваљени су од свакога ко је о њима узимао реч пред светом. Има међутим у Змаја чисте, истинске, велике поезије и у песмама које историчари књижевности и антологичари наводе ретко или их уопште не наводе. *Не пева лабуд, Старац, Ко ће као љубав, Одзив, Јесен, Тајна љубав, Невина је* — неке су од њих. Настале у разним годинама Змајева живота, оне ничим не одају које је од њих писао младић, које старац, једнаке по свежини осећања и по интензитету мисли. Змај Јован Јовановић — као и Лаза Костић — није с годинама опадао, како то воле рећи критичари који не умеју да се загледају у човека и у време. Змај је увек остао веран себи, као што је остао веран историји и својој земљи. У његовој природи, његову духу, његову пе-

сништву, — исто као у равници у којој се родио, — хоризонти се светле и кад заће сунце. У мраку, у болу, у несрећи, пред смрћу, његове мисли, љубави, жеље, постају шири но у срећи, — срећа не мисли, — као што се ноћу за Дунав чини да нема обала.

Изузетне песничке особине, које су, у нашој књижевности, само Змајеве, — отвореност казивања, благост осећања, непоновљива лупкост ритма и умиљатост гласа („Скријте се, голуби, / Ово ј' надголубље"), — разасуте су у њега и по оним стиховима који у критици и антологијама уопште нису истицани. Ја ту мислим нарочито на његове ране песме и на оне којима није успео дати завршан облик: *Крила и окриља времена, У самртном часу, Страшно вече, Дан.* Као што често бива, у тим (и другим) недорађеним песмама има дубљих поетских мисли и ређих осећања него у многим стиховима савршенијег облика. Чиме превиђенe Змајеве песме највише привлаче, то је мисаоност њихова. И на почетку и на крају своје поетске активности, Змај је далеко мисаонији песник него онај кога су од њега начинили слављеници његових дечјих и пригодних песама. Гетеовски интонирано *Откиде се* иде у најспиритуалније песме новије српске књижевности и чека место у светској антологији песништва.

Као и Бранко Радичевић, и суровије од њега, Змај Јован Јовановић је, у одсудном моменту, не свог живота, него живота свог народа, прекинуо с љубављу и с „ђулићима", с прелепим светом у коме је „онде поток, овде цвет", растао се са јутрима у којима је зора „осмех Божје доброте" и с вечерима у којима је за срећу било доста што је „овде срце, овде ти". Преображај је дошао под ударцима колико споља, толико изнутра. Слом народног покрета у Војводини, заваде у Србији, неуспели ратови, пропали устанци, — неочекивани, као и све трагедије, — разбијали су, за децениje, сан о брзом уједињењу Српства, о слободном, великом животу, о богатству, о слави. Осетљив на све догађаје који су детерминисали живот његовог народа, који је он толико волео да се чини да у њега није било друге љубави, Змај је, хитро и одлучно, из године у годину истрајније, реаговао на сваку могућност клонулости, на сваки, најмањи симптом страха, губљења вере, очајања, које је могло захватити његов народ. Ни од ког и ни од чега несавладан, он се никад није скривао у прошлост, ни сумњао у будућност. Напоредо с тим, све више је излазио из породице и себе, улазио у масе. Њему се и пре чинило, а сад све очигледније, да не треба писати за себе и о себи, него о другима и за друге, да се не сме чекати да народ приђе ка песницима, него да песници морају да оду у народ. Потпуно подредивши своје мисли и своју активност етичком принципу, Змај је, у другом, дужем делу свог живота, сав свој таленат ставио — у дословном

смислу речи — у службу своме народу, — народној свести и заветној мисли (како се то тад говорило), слободњачким идејама, васпитању деце, малом свету. У пресудном моменту живота, и свог и националног, Змај се одлучио за акцију, не за контемплацију.

Свет није никад заборавио *Булиће* и *Булиће увеоке*, који су били од првог дана и трајно остали најчитанија лирика грађанског српског друштва. Али ма како вољени, они су, временом, све брже и више, падали у сенку, бледећи при светлости убојних, дечјих и хумористичних Змајевих песама. Змај није постао чувен и велик, још мање постао народни песник по рефлексивним и љубавним својим песмама, у којима је једва мање поезије, а сигурно другачије него у Љермонтова и Хајнеа. Он је стекао популарност и добио име народног песника по својим родољубивим, политичким, дечјим, дидактичним, сатиричним и хумористичним стиховима, — по онима у којима има најмање поезије или је уопште нема. Прештампаване по свим читанкама, зборницима, календарима, новинама, декламоване по свим школама и забавама, концертима, добротворним приредбама и поселима, компоноване и од добрих, и осредњих, и никаквих композитора, те песме су постале у очима већине света синоним, не само с песником Змајем, него са песништвом. Нико ко је састављао Змајеву антологију није смео да их изостави, и зато ни данас нема честите збирке његових песама. Такво одрицање од себе сама и такво изобличење поезије једва да има паралеле у историји књижевности европских народа.

Од свега што је Змај писао, у другом, дужем делу свог живота, кад је постао народни и дечји песник, чини се да је поезије још највише очувано у старачким *Снохватицама*. Али то је само привид. Невоља је у томе што *Снохватице* толико имају дух и облик народних песама да више него на оригиналне творевине личе на пастиш. И велики песници — Гете, Пушкин — и врло велики музичари — Мусоргски, де Фаља — обраћали су се фолклору. Али су му се они обраћали да га у себи преобразе, не да у њему нестану. У Змаја је фолклорни материјал, фолклорни речник свладао њега, а не он фолклор. Као што бива у таквом случају, чини се да песник не изражава своје мисли и своја осећања, да не употребљава ни своје речи, већ да је то што говори створио неко ко стоји за њим и ко му суфлира. При читању *Снохватица* има се утисак као кад у сликарству пред нама није оригинално дело, него копија.

Има поезије, несумњиво, и у Змајевим дечјим песмама. Оне и нису друго до нов облик његове љубави ка породици, која је дошла у *Булићима* до онако великог поетског израза.

Мислећи о потомцима увек више но о прецима, и увек радије гледајући у будућност него у прошлост, Змај је, састављајући дечје песме, колико за децу писао за нас. Нема у свој нашој књижевности ничег радоснијег и милијег од Змајевог дечјег света. Пред нама нису само деца, ни само њихове жеље, мисли, слутње, њихове туге и несреће, него и куће, собе, баште, у којима та деца живе, природа која их окружава, ствари које откривају, цео један свет који је њихов, а био и наш, и у коме сада с њима и због њих још једном живимо. Песник саставља те своје песме не само ради тога да забави децу, да им разбуди машту, да изазове у њима радозналост, жељу за знањем, радост, смех, да им оплемени осећања и упали у њима мисли. Он те песме саставља и ради тога да онај ко их деци чита, или заједно с њима слуша, још једанпут дочека своје сопствено детињство, увери себе о незаменљивости породице и срећи деце која су добра и боља од нас. Змај Јован Јовановић је у својим дечјим песмама прво васпитач, а потом песник, прво моралист, а потом забављач. Ниједан наш писац у свом делу не указује толико на људске врлине и лепоту земље, на нераздељивост природиног и човековог света, колико Змај у својим дечјим песмама, које су, с народним, кроз генерације биле главни васпитач српске деце. И стога величину његову као дечјег песника не треба тражити у естетској, већ етичкој вредности његових стихова: он у својим дечјим песмама није велик песник, — нема и не може бити великих песника за децу, — него је он у њима велика морална личност.

Увек ће бити мало признања и мало одужења и за оно што је Змај за нас учинио својим родољубивим стиховима. С неупоредивом истрајношћу и слободом, он се, не борио, него сагоревао, за учвршћење наше вере, подизање наше снаге, одржање наше жеље за осветом, за плаћање дуга онима који су хтели да нас збришу с лица земље, за наше постојање. На националном плану, Змајеве заслуге са тим стиховима заиста су велике. Али из књижевне, из песничке перспективе, у његовим родољубивим и пригодним стиховима има више плеве и прашине него дијаманата. Колико год је он заслужан за јачање наших националних осећања и виталних снага, толико је одговоран за вулгаризовање наше поезије, за легенде о слободама, за ширење демагошких идеја о народу, за детињасто глорификовање јунаштва и ратовања. Прелепо лице родољубља и моралног чистунства добило је у његовој интерпретацији надувен израз мршавих мисли и сиромашних осећања. Змајеви родољубиви стихови су исто тако наивно песништво као што су Чортановићеве и Стефановићеве илустрације Косовске вечере и Боја на Косову наивно сликарство. Несумњиво искрена осећања пре-

творила су се у рђавој поезији — у *Три хајдука*, у *Гусларевој смрти* — у неприхватљиву лаж.

Змајеви сатирични стихови имају с његовим родољубивим стиховима велику сличност. И они очекују од читаоца, не мисао, него дело, ни њих није писао песник, него агитатор. Узимајући у њима улогу судије који је сигуран да не греши и да не може да греши, он гледа и ради искључиво на плану црно-белог: на идеализовању оног што воли и на саркастичном карикирању онога што мрзи. Двојан у тенденцији, он је двојан и у речничком изразу: у сатиричним и хумористичним Змајевим стиховима на једнак начин се смењивала патетичност са хумором, по мери у којој се у песнику смењивао борац са шаљивцем.

Успех Змајев с политичким, сатиричним и хумористичним песмама био је незапамћен: новинарство у стиховима била је у нас велика новост у његово време. Али успех није долазио само због изненађења. Змај се од првих „проба пера“ и „стрижица“ показао такав ингениозан карикатурист каквог ни пре ни после није било ни у писаној ни сликаној нашој публицистици. Само, као што карикатура ретко иде у право сликарство, тако и новинарске досетке ретко иду у песништво. У својим пригодним стиховима Змај није велик песник, него велик памфлетист, — он је, не само био, већ остао један од најдаровитијих наших новинара. Самоуверен и убедљив до те мере да чини унапред смешним оног ко се с њим не слаже, Змај је успео да се у његовим стиховима толико разазнаје лик времена и тако чује хука маса, као да их није писао одређен човек, него „јавно мњење“, као да кроз њих не говори једна личност, него цео свет.

Разлог Змајевог опредељења за пригодну поезију није се налазио само у поднебљу под којим је он живео и времену у којем је он делао. Разлог се налазио и у њему. Ко хоће да буде велик писац, велик уметник, тај мора имати не само дара, него и владати околином, подредити себи пријатеље, и породицу, ако је има, и друштво у ком живи. Змај је служио другима, не други њему, служио идејама, — националним, демократским, антиклерикалним, — служио „вођама“, свом народу, тућој деци, ванбрачној жени, сродницима, редакцијама, читаоницама, певачким удруженима. Најмање је служио себи, унутрашњем свом животу, поезији, мисли. Њему се чинило да води друге, а уистину су други водили њега.

Уз одсуство себичности, видљива празнина Змајеве природе је одсуство дисциплине. Ни у његову животу, ни у његову раду, нема реда, као што у његовим мислима нема кондензованости, ни у његовој лектири одбира и система. Брзописац и небрига, он је писао, не све, већ свашта, и чи-

таоцу треба не мало трyда да из хрпе хартија која чини његову „певанију“ извyче свешчицу истинских песама. Прва врлина његовог дара — лакоћа писања — први је разлог његових недyга. Његове књиге сy преплављене недомишљеним стиховима, баналним дyховитостима, вyлгарним речником. У његовим писмима, више него његова брзоплетост запрепашћyје његова неписменост, неочекивана од yредника новина и часописа. Нико није одговоран као он што се y нас стихотворство деценијама идентификовало са песништвом и што се за говорљиве шаљивце веровало да сy обдарени љyди. Састављајyћи стихове о свачемy, Змај је до те мере профанисао поезијy да се читалац ни после чијих песама толико не зажели прозе.

Уских хоризоната y књижевности, без yвида y yметност, y мyзикy, y филозофијy, Змај се поносио ширином својих дрyштвених идеја. Сви најзначајнији наши писци XIX века, — изyзевши, но не yвек, Бyрy Јакшића, — најбољи наши песници, приповедачи, романсијери, драматичари, — треба ли их рећати? — владика Његош, Јован Ст. Поповић, Јаков Игњатовић, Лаза Костић, Лаза Лазаревић, Симо Матавyљ, Стеван Сремац, —‘и сви наши велики историчари, књижевни критичари, филозофи и моралисти, — Илларион Рyварац, Стојан Новаковић, Љyбомир Недић, Божидар Кнежевић, Богдан Поповић, — сви сy они били конзервативних погледа на свет. Једино се Змај бојао да није доста напредан. Противник владара и министара, снажних личности, имyћних љyди, гордих карактера, он се најбоље осећао са ситним светом и yвек се налазио на страни оних који немajy нешто и против нечега се бyне. За њега, народ чине сиромашни, мали, јадни љyди, и што сy мањи и јаднији, yтолико сy за њега више народ; као да сy нови средњовековни витези, бедни љyди сy, по њемy, лишени мана, или за своје мане нисy одговорни; државни и црквени yправљачи, високи чиновници, имаоци, артизани, трговци, интелектyалци — пyни мана и спремни на зло — за њега нисy народ. Никога он није тако снижавао и никоме се толико подсмевао колико племићима, црквеним љyдима и цинцарима, тајећи, и пред савременицима и пред потомцима, да сy све српске културне yстанове, све средње и више школе, све студентске домове, све задyжбине за школовање yниверзитетске омладине, преко Саве и Дyнава, y XVIII и XIX векy, основали — ако не искљyчиво, а оно скоро — племићи, црквени поглавари и трговци цинцарског порекла; чак почетком овог века, кад је требало одржати јединy српскy гимназијy y Мађарској, — y Змајевом родном местy Новом Садy, — нисy је очyвали народни вођи, ни прилози из народа, већ гест човека који се звао барон Милош Бајић. Заблеснyт

светлошћу либералних грађанских идеја, Змај је, као и сви идолопоклоници, изгубио вид за истину.

По среди није само уверење, већ и сујета. Презирући удвориштво владарима и људима на власти, он сам није био неосетљив на милост владара. Противник кнеза Михаила, зато што овај није делио његове идеје, Змај је стихованим памфлетима ружио и рушио најинтелигентнијег српског принца XIX века, а прослављао и имао за пријатеља брђанског самодршца кнеза Николу, за шта није од овога остао непримећен: подаривши му улогу свог личног лекара, „ловћенски орао“ га је повео у својој кнежевској пратњи у Москву на крунисање руског цара и приредио му свечане дочеке по Црној Гори, обећавајући му невидљива имања и летњиковце. Змај није само из слабости, ни само из убеђења био и Југословен, и велики Србин, и либерал, и радикал, и социјалист, — „пријатељ једних и других“, — него је он све то био и због тога што је, с великом истрајношћу и вештином, неговао своје име и ширио свој глас у масама. Што је дуже писао, он је све упорније, све страсније желео да буде не само чувен, славан писац, — то желе сви писци, — ни цењен само од оних који му могу дати цену, већ да буде познат од свих и сваког, да буде популаран. Његова трајна амбиција, која је — на његову и нашу штету — стално расла, била је да постане, не велик песник, већ народни песник. За остварење те жеље, те мисли, он се удварао гомили, вођама, омладини, деци, комунарима, борцима за спаљивање мртваца, назаренима, предлагао да се оцу Светозара Милетића чизмару Стеви подигне споменик, певао о чобанима, гушчарима, бабама, берберима, циганима, о поткресивању дудова, писао оде чутури, црвеном носу, кечиги, диму — постао један од највећих демагога што га је видео српски народ.

Ласкав масама и вођама, Змај је волео да се и њему ласка. Дивећи се онима који се одричу „од свакога ордена или такозваних декорација“, он је оберучке примао поклоне и поздравне телеграме који су се њему слали. Нико није у стиховима тако шибао чувене људе и тако мало трпео слављенике, нити се у животу толико напрослављао као он. Већ 1874, славио је у Новом Саду двадесетпетогодишњицу свог „певања и борбе“: кроз осветљену варош ношена је уочи прославе бакљада од сто буктиња и осамдесет лампиона, уз пратњу војне музике и певачких друштава, а сутрадан држана свечана седница у Матици српској, где су, уз химнографске речи, изложени дарови слављенику: сребрн ловоров венац положен на јастучић извезен златом и сребрн дивит на коме је славуј раширио крила. Није отад прошло ни десет година, а песник је, 1883, славио педесетогодишњицу свога рођења и, још брже, после свега шест година,

1889, четрдесетогодишњицу књижевнога рада, а 1899. педесетогодишњицу свог певања. Последња његова прослава — у Загребу — трајала је три дана, и сва три дана су држани говори, давани банкети, приређиване забаве, читане поздравне адресе, стизали се и престизали делегати установа и удружења, и све то не у одсуству, него у присуству песникову: Народни Песник, Старац Слављеник — како га је називала и ортографисала штампа — лично је одговарао на здравице и поздраве, примао почасне дипломе, гусле, позлаћене и сребрне венце, слике, народне рукотворине и медаље са његовим ликом. Он, који се целог века борио против митроносних и крунисаних глава, с детињом озбиљношћу је играо улогу „овенчаног народног песника".

У његовим прославама било је више утехе него среће, и исто толико самообмане колико задовољства. Златним и сребрним венцима обдаривани песник није никад имао од чега да живи, и колико год је у стиховима волео народ и гомилу, није нашао у животу ни доличног друштва себи, ни трајних пријатеља. У једном свом писму из Беча, одакле је уређивао *Невен,* он се потписује Бечки Пустињак, казујући, већ раније, како мора у томе листу, намењеном српској деци „на свим странама", сам и да пише, и преводи, и да прерађује туђе рукописе, и прозу, и стихове, и збиљу, и шалу, од првог слова до потоњег. Није се он само у Бечу осећао пустињаком и био принуђен да ради све сам, него се сигурно тако осећао и радио свуд. Што се толико селио, то није стога што је волео, већ морао да буде чергар. Имати шездесет претплатника на *Булиће увеоке* и тринаест на *Снохватице* није било весело за Народног Песника.

Драма се одигравала не споља, већ унутра. Не живећи у јавности ни за кога другог до за свој народ Змај је у себи, кад би сам остао, бежао од тог народа, склањао се од подлости, безочности, од мрака, од бусија, којима је био миниран његов народ. Без куће, без хлеба и без слободе, тај велики патриот није ни покушавао да се настани у Црној Гори, а кад је прелазио у Београд, нити је он могао да се саживи са тим светом, ни тај свет са њим. Он види, али не сме ни себи да призна, да се — као и Вук Караџић, као и Бранко Радичевић, као и Лаза Костић — још најбоље осећа у страном свету.

Неочекивано, — више за друге но за њега (он се томе надао: „Чиј' је живот у песмама, тај изгорет' мора"), — старост га је нашла жалосна. Поћи у живот као господичић кога сав свет мази, па гледати где нестаје дедовског имања, сањати о кући и породици, а век провести свуд и нигде, волети жену, па сахранити и њу и сву децу, остати сам, па се саживети са „домостројитељицом" и бити присутан смрти њених и својих ванбрачних кћери, дивити се народном вођи,

а не видети његов свршетак у светлости славе, већ у мраку прогресивне парализе, не дочекати да краљ Србије са краљицом буде крунисан уз клицање народних маса на освећеном Косову за цара уједињених Срба, него да буде у Београду са њом зверски убијен од завереника усред свога двора, било је више него доста да и Змај, човек рођен да буде срећан, умре несрећан. Он, који никад није давао да у њему „сумња сине" („Страхота је онда видет' / Љубав, веру и врлине"), био је у последњим месецима свога живота толико ражалошћен, јадан, толико огорчен на оно што види око себе, да није хтео да буде ни сахрањен у Новом Саду, у коме се родио.

Да о свом народу не мисли добро, Змај није никад ничим показао, још мање то рекао јавно пред ким, или где написао; највише ако се неком пожалио у разговору или писму. Као што је лепота његове поезије у љубавима, не у мржњама, тако је његова величина у његовој слабости, не у снази. Са оним што је доживео, видео, чуо, дочекао, јак човек би се, на његовом месту, сломио или заћутао. Он, није. Окренут ка будућности увек више но ка прошлости, он се не одриче свог народа ни кад један „вођ народни" насред улице убија ножем свога супарника. Та истрајност у несрећама, та оданост историји, то дељење народних срамота, то примање на себе туђих зала и туђих недела, то непризнавање очевидности, то је најсјајнија црта карактера Змаја Јована Јовановића, ломног човека и несаломљивог песника: био је у трпљењу већи од свих јунака о којима је певао.

3

Прометеј

Не сећам се ни године, ни дана, ни сата у дану, кад сам први и последњи пут видео Лазу Костића. Њему је могло бити близу седамдесет, мени око тринаест. Ишао сам с једним другом из новосадске гимназије у шетњу око града Варадина, одакле се, ваљда, он враћао, јер смо се срели у Дунавској улици. Било је лето, улице празне, он велик. Мој друг и ја смо га поздравили, али нас он није видео.

Подсмех судбине је основна пратња живота и рада Костићева, која га није напустила ни после смрти. Зар није подсмех судбине и то, да онај дечак, који је један једини пут прошао поред њега и с поштовањем скинуо капу, а он не само што му није отпоздравио, него га није ни погледао,

да му тај некадањи дечак, данас, у његовим годинама, пише ову апологију и апотеозу?

Сконцентрисаност Лазе Костића је била исто тако феноменална као његово сећање. Могао је да не види оне који пролазе поред њега, а да види море пре но што је на њему био и да га опева с таквом визионарском чаролијом као да га сања. Њега је садашњост тако збуњивала, савремени догађаји тако потресали и живи људи зачуђавали, да није могао о њима мирно ни мислити ни говорити. Скоро све што је казивао и писао о садашњости прелазило је код њега у подсмех или гнев. Њега ни будућност није привлачила другачије него као сан који је он проживео пре но што је за друге постао јава, или као прошлост која се још није догодила, — зато је он будућности и био тако беспримерно неверан. У чему је он живео и чему је био веран, то није оно што јесте и што ће бити, већ оно што је било. И тога дана, пре више од пола века, кад смо се занавек мимоишли, мислим да се није враћао из шетње, него из давнина.

У својој нашој књижевности ниједан песник није толико волео ни осећао „свети мирис памтивека" као он. *Минадир* је, већ по томе једном, песма светске вредности. У тавном гласу певачеву, у муклој каденцији приповести, у достојанственом мирном ритму, у неспретним сликовима, једноликом понављању стихова и речи, има толико аутентично архаичног, као да је та песма откопана, а не написана. Али не само та балада, него и Костићеве епске песме, *Бурђеви стубови, Самсон и Далила, Дужде се жени, Прељубница,* и трагедије Костићеве, *Максим Црнојевић* и *Пера Сегединац,* и лирске поеме *Последња ружа* и *Santa Maria della Salute,* шта је све то него прошлост? Скоро сви Костићеви трохеји и јамби, сви слободни стихови, све приповетке, сви дијалози и беседе, разговори и ћутања, говоре о нечему што је било, а чега више нема. Он и о својој љубави пева кад је прошла, за њега ни његове рођене песме нису друго него „свете мошти мученичких снова".

Као што угљу треба дуго да лежи да дâ велик жар, а вину треба да одстоји да добије арому и јачину, тако је и осећањима Костићевим требало дуго да се дестилишу у времену и у њему, да би се јавила као песме, — зато његове песме и јесу тако опојне и јаке. Његова дистанца према оном о чему пева, то није дистанца модернога версификатора, већ античког трагеда, који не говори о оном што види, већ о ономе што слути, и који не описује људе и живот, већ их васкрсава.

Ненакнадива је то врлина великих песника. Јер, као што ствари, са одстојањем, постижу меру и пластику, и као што људи, у сећању, добијају јасноћу дефиниције, тако, с временским удаљењем, догађаји добијају своју судбинску стварност и неслућену лепоту. Као и сви генији, Костић је имао

ненадмашно осећање мртвих времена и давнине, онога што је било само једном, а добило жиг непролазног.

Неразлучно од осећања оног што је било, од осећања прошлости, у њега је, као њен унутрашњи закон, осећање оног што је морало бити, осећање судбине, — главни мотив његових трагедија и његових песама. Пораз личности у његовим драмама није условљен ни њиховом трагичном кривицом, ни неспоразумом, као што се то у нас писало. По среди је нешто веће, дубље, злокобније од кривице, по среди је пораз у борби против очевидности. Нема чешће речи у Костића него што је реч судбина, рођена из осећања трагичности сукоба у свету.

Судбина није битни проблем само Костићевих јунака у драмама; она је и његов лични проблем, — зато је он о њој толико и говорио; његова личност није донкихотска, него прометејска. Његово супротстављање другом и себи, његова ирониja, његови сарказми, привлачење пажње на себе изгледом, речником, све то долази од поноса, снаге, од незадовољства другима и собом, од трагичног осећања да је „осаман у сељени", од увреда које му задаје у његовом и нашем животу „несносив очиглед". Он зна да је све што се збива са светом и с њиме неизбежно, и да нам се судбина свима ближи по законима против којих се залуд борити, али се он противу њих ипак бори. Само велики људи се боре против очевидности.

Као и у његову животу, код Лазе Костића је и у његову писању све у борби, у сукобу, у контрасту, парадоксу, супротстављању диспаратних слика и осећања, у фасцинантним идејама, у неочекиваним поређењима. Нису драме само *Максим Црнојевић* и *Пера Сегединац;* драме су и *Бурђеви стубови,* и *Прељубница,* и *Самсон и Далила,* — само нека девијација у песникову животу је учинила да оне буду написане као епске песме, а не драме. Драматична је и књига о Змају, и не само по дијалозима; она је таква и по идејном сукобу два песника, по различности њихове поезије и менталитета. Драмски је и Костићев омиљени јамб, драматичан ритам његових стихова, његова дикција, навирање његових мисли, таласи осећања. Ничега у њега сентименталног, ни плачевног, као у толиких песника у његово време и после њега. Лаза Костић је једини песник српски у којег нема суза.

Он није привлачан одмах, ни сваком. Као човеку, њему се диве или чуде, исмевају га или мрзе, али мало ко га воли, јер ни он сваког не воли. У ономе што пише, има и ватре и светлости, али нежности и топлине нема. У младости, он се својим љубавима, и у песмама и у писмима, више руга и подсмева, но што их обожава. Кад мора да бира у животу, пре пристаје да буде у очима другог света циник него пањеник. Споља личећи на боема и песника, у себи је до краја

живота остао господин за кога нема среће без имања. Живео је за себе, за своје мисли, за своја дела, не за ближње. Као и сви велики писци и уметници, био је себичан и егоцентричан.

Целог века је носио на лицу маску, која је до краја његовог живота остала загонетна. Кад год га се сетим или га угледам на слици — велике косе, стегнутих усана и одсутног погледа стакластих очију — неодољиво ми дођу у сећање грчке маске. Само, чије? И које? То није ни трагична, ни комична маска, а ни маска фауна, ни сатира. Костић не глуми носећи маску, већ њоме нешто скрива. Он се не показује другачији него што је, већ неће да се зна какав је.

По сведочанству његових првих васпитача, Лаза Костић је, као дете, био телесно слаб и неспретан, немирне природе, осредње вредноће и несталне пажње, с несумњивим знацима стваралачке снаге, богатих мисли већ у првим саставима, које је писао с великим знањем језика. Такав је и остао. Сви који су га познавали истичу његову луцидност, мирноћу, господственост, дискретност, владање собом и, напоредо с тиме, отвореност и неспособност да буде дволичан.

Одлучан чинилац у његовој формирању било је што је одрастао у благостању и провео младост у друштву безбрижнога света. Насупрот толиким нашим боемима (вољним и невољним), од Орфелина до Диса, он никад није био гладан. Ни у његову животу, ни у оном што је писао, нема трага од осећања угњетености или скрушености, ни мрве претварања, ласкања и удворништва. Код њега има и презира и јогунства, али нема поводљивости, ни подлости и издајства. Никаквог романтизма сиротиње у њега, и никакве демагогије према масама. Није крио да воли друштво богатог и моћног света.

Други одлучан чинилац у његову животу била је његова велика култура, која му је, уз материјално благостање, омогућила да буде лишен комплекса инфериорности, од кога је патило и пати толико нашег света. Он је Хомера и Есхила читао на грчком, Хорација и Плаута на латинском, Шекспира и Бајрона на енглеском, Гетеа и Шопенхауера на немачком, Расина и Молијера на француском, Пушкина и Толстоја на руском, Мадача и Киша на мађарском. Није он само читао на страним језицима; и писао је на њима. Своју докторску дисертацију бранио је на латинском, огледе и чланке састављао директно на француском и немачком, свој интимни дневник водио на француском. Међу филолозима је сматран за једног од најбољих познавалаца српског језика, међу правницима за једног од најјачих дијалектичара. Нико пре њега, ни дуго после, није с толико ерудиције и с таквом дубином расправљао естетичке и филозофске проблеме. Ниједан наш песник ни романсијер, ни критичар није имао тако

разностран талент, ни тако темељну и опсежну културу. Хтео је да буде у друштву великих. И био је.

Формирање Костићево, његов песнички и драмски рад, његови огледи из књижевности и филозофије нису настали под утицајем једног писца, ни једне школе, као што је већином случај код наших књижевних и научних људи. Њега су привлачили сви велики светски писци и сви песнички и књижевни облици. Из његових лирских песама се не једном види да је добро познавао европско песништво XVI и XVII века. Смеле метафоре, каламбури, игра речи, то није у њега друго до прециозност барокних песника. Није Лаза Костић случајно певао о дон Кихоту, нити је од шпанских писаца познавао само Сервантеса; био је међу њима, чини се, и Парависино. Епитаф који је Гонгора написао за гробницу Ел Грекову такав је по осећању и мислима, такав по изразу, као да га је Костић написао. Мајестетички облик станца, који је дао својој песми *Santa Maria della Salute* класичан је лирски облик ренесансних и барокних песника. Малерб је своје побожне песме испевао у станцама; у Корнејеву *Сиду*, који је сав написан у александринцу, Родриго изражава у станцама своју тугу. Лаза Костић се одлучио за станце с добрим познавањем светске поезије и после зрелог размишљања.

Први и највећи утисак на њега оставила је грчка античка књижевност. Грчки еп, грчка лирика, грчка драма, грчка филозофија били су њему не само прва љубав, него и трајан узор. Велики мотив, који се провлачи кроз све његове драме и лирске песме, мотив судбине, он је нашао у античких Грка. И за проблем побратимства, у *Максиму Црнојевићу* и другде, он је имао паралеле у антици, Ахила и Патрокла у *Илијади*, Низа и Еуријала у *Енеиди*. Силина Костићеве реторике, ватреност, полет, обиље сентенција, богатство метафора у *Максиму*, имају прототип у Есхилу, који је за њега био „вршак славе хеленских трагеда". У томе се Лаза Костић фундаментално разликује од Расина, који је — по свом темпераменту и таленту — волео Софокла и Еурипида. Тражећи себи доличан пример међу европским драматичарима, Костић га стога и није тражио у Расину, већ у Шекспиру, коме је, од свих хеленских трагеда, најближи Есхил.

И Костићева проза је у знаку античке лектире. Дијалошки облик његове књиге о Змају и других списа он је видео у старих Грка, специјално у Платона. У *Основама лепоте у свету*, он полази, не од модерних, већ од грчких филозофа, — Емпедокла, Анаксагоре, Хераклита, — хвалећи их због њихове „поносне и поуздане краткоће". Лаза Костић је научио мислити у старих Хелена.

Нема разлога да се дуго чека на књигу коју би млад човек могао написати о карактеру и ширини античких ути-

цаја на Костића. У *Максиму Црнојевићу*, у другом чину, у другој појави, Иво Црнојевић се тако обраћа Богу како се не обраћа хишћанин него паганин, и како се не моли хришћанском, већ античком божанству. Шта је, у тој трагедији, Максим друго до Прометеј кад каже о себи да је „божанством неодољивим страховиту на стену прикован". Ко буде једном ишао од књиге до књиге Костићеве, од странице до странице, наћи ће у њима небројене такве примере.

Дионизијски ритам, хорска звучност, разноврсност и мајестетичност Костићевих стихова, више него у ичијој књижевности, имају корен у грчкој. Античка лектира је оставила дубоког трага и у речнику Костићеву. Велик део својих кованица он је начинио по угледу на хеленске сложенице, тако честе и тако лепе у *Илијади* и *Одисеји*. И Костићеве инверзије су класичног порекла, усвојене по примеру грчких и латинских песника. Наш језик подноси инверзије, и штета је што су, под француским утицајем, нестале и из наших стихова и из прозе.

Ни дах римске књижевности није одсутан из Костићевих дела. У *Гордани* има Плаута; плаутовски је већ почетак те комедије, која се отвара монологом једног шмокљана. Предавања и говори Костићеви рађени су по принципима, не само грчких, него и латинских беседника. Његова аргументисања, доказивања, излагања, у научним и књижевним расправама, изведена су по примеру логичности класичних писаца.

Што је најважније, у Лазе Костића — барем младог — паганско је осећање живота и света. Већ његова чулност и рефлексивност, скоро аморалност, одсуство хришћанског милосрђа и религије, показује га као паганина. Самоуверен и поносит, он се не устручава да каже: „Од Прометејевог Кавказа па до Крста нема тек један корак." Његово схватање наше народне поезије говори о жељи да се од националне епске традиције начини, као у Грка и Римљана, национална митологија; мајка Јевросима из народне песме стоји у његовим очима изнад Богородице. У његовој младости, а добрим делом и доцније, његова филозофија је антропоцентрична. У њој нема ни „јеврејско-еванђелског поуздања у царство небеско" ни „Мојсијеве племенске тенденциозности", ни „јелинско-сократске . . . скупштинске дијалектике"; „ни откуда потиснута, никуда размакнута", она је „усредсређена у човеку, исредсређена из човека". Он то каже о Шекспиру. Али то вреди и за њега.

Од сличности с једним писцем до подражавања томе писцу размак је велик. Костић није био природа која је склона да стално неком подражава. Правити од њега српског Шекспира, значи имати у основи погрешну концепцију његовог портрета. Он је Шекспира добро знао и сигурно га во-

лео, али Шекспиров утицај је у њега ограничен на период његовог живота у који је оснивано Српско народно позориште. Шекспира има у *Максиму Црнојевићу*, и где још? Једва у *Пери Сегединцу*, тешко у *Гордани*, ништа у лирици и у епским песмама, поготово не у приповеткама и есејима. Костић је преводио великог енглеског писца не због тога што му је подражавао, већ што му се дивио, исто онако као што је преводио и Хомера, коме се још више дивио, и као што се дивио Гетеу, кога није преводио.

По физичкој појави, по животу, по карактеру свога дара, ингениозној радозналости, многостраности књижевног рада, по љубави ка антици и по страсти ка рефлексији, Лаза Костић не личи ни на кога колико на Гетеа. Он сећа на писца *Науке о бојама* и свестраном културом, интересовањем за спекулативне исто колико за експерименталне и природне науке, улажењем у позоришне и естетичке проблеме. Он, као и Гете, није само лиричар, него и драмски писац, и није само песник, већ и научник. Он, као и Гете, не само што пева песме, него има и својих мисли о поезији, о књижевности и уметности, о науци и филозофији. Као и Гете, он себе не сматра романтичаром, нити воли романтичаре. „Она болешљива, неприродна реакција што се зове у песништву романтика", каже он. Као и Гете, који је за њега „највећи лиричар свих времена и племена", он је више рефлексиван но сензуалан, и више осетљив него осећајан.

Чега нема у Костићу, нема ничег славјанофилског. О руским, пољским, чешким и бугарским писцима он у својим списима и писмима не говори или не говори много добро. Не зна се ко га је више узрујавао својим „погледима" и „мислима", Чернишевски или Толстој. Сву своју поезију, све своје идеје о књижевности и животу Лаза Костић је градио на основама медитеранске културе.

Као човек, он се одвајао од људи из непосредне околине не речником и оделом, каламбурима и досеткама, како су то волели да тврде они који су у њему све видели само не оно што је био. Одвајао се он, пре свега другог, великом оштрином ума. Не само његови огледи и критике, његове полемике и изјаве, већ и његови реферати о туђим преводима и службени извештаји властима, писани су с таквом јасноћом излагања, с таквом логиком и убедљивошћу да се од првих редака види да је њихов састављач прво изванредно луцидна глава, а потом све друго. Што се не би очекивало, према легендама које су о њему кружиле по нашим паланкама и селима, Лаза Костић се одвајао и великом радљивошћу и самодисциплином. Он је умео да организује свој рад и живот са одлучношћу и сталношћу која је изузетна у наших писаца. Знао је кад устаје и кад леже, неговао своје тело, вешто пливао, добро јео, никад пушио, мало пио, редовно

ишао у шетњу. Једва мање Нарцис него Аполон, знао се, за своје задовољство и себи за подстрек, облачити у бело одело кад би седао да пише. Он се одевао неконвенционално, али за велики свет нимало настрано, како се то чинило великим очима малих паланчана. Говором, држањем, одевањем, он је био чудан нашем свету, не страном. Страни дипломати и светски људи записали су о њему да им је био изванредно пријатан и симпатичан. Боље је пристајао Венецији и Петрограду, него Београду и Новом Саду.

Чиме се Лаза Костић уистину разликовао од своје друштвене и књижевне средине, то је својим менталитетом, мишљењем, писањем. Нико нема мање убојних песама, нико мање не ласка свом народу, нико тај народ тако не шиба. Лаза Костић је антипод демагога и „родољубивог" песника. Али, кад се до краја и сав прочита, види се да није ни о чему толико ни мислио ни писао колико о свом народу („О дивном једном племену бедном, увелој слави рода једнога, племена мога, рода српскога"), писао и мислио о њему дрскије, дубље и страсније него иједан српски писац.

Није био, и није могао бити, увек и свуд радо слушан. Ко би се одушевљавао човеком који не тражи „Обилића на бојном пољу, него на духовном"? Уместо да хвали, он провоцира обожаваоце јунака и хајдука: „Ми ћемо, каже, своје јаде јуначки подносити, кад већ не знамо јуначки другима јаде задавати." Противник легенди, он не обожава фетише: „Гусле? . . . Не велим да ваља разбити гусле: само нека мало висе о клину." Још горе: „Мотикине победе преживеће навек јатаганове."

Лаза Костић није само волео истину, — сви је ми волимо; он ју је и говорио, и говорио је са силином која је запрепашћивала; није то најмањи разлог што га нису свуд и увек много волели. Врло рано, још 1879, он је недвосмислено ставио себе и песнике на једну страну, а књижевне критичаре на другу. „Већ се приметило, каже он, да филолози . . . не може се казати мање разумевају поетичку вредност предмета што их обрађују, али им је некако затупљен осећај према поезији . . . Код њих се опажа као нека анестезија ‚живца естетичког'."

Да невоља буде већа, он није конформист ни на социјалном плану. „Ми ћемо се увек борити, каже, за уставност и уставне заводе; али тако жесток ‚уставобранитељ' нећемо никад бити да поверимо и пресуду о лепоти — ‚већини'." „Ако је која потреба народна, није тиме речено да је мора поезија подмиривати." Да не буде недоумице, он дефинише: „Уметност није исто што и природа, није само наставак природин, она не стоји уз њу, него јој стоји vis-à-vis; уметност није снимак, није копија природе, она јој бива pendant." И на ужас позитивиста, прецизира: „Фантазија је исто тако

реална као ма каква друга функција човечјег мозга, као ма каква друга појава у природи, као падање кише, као севање мање, као сијање сунца.“ Пре удара на противнике он их провоцира: „Ви презирете фантазију, која се не задовољава ни са чим, ви нећете да разговарате с њоме“, каже, и одмах додаје: „као да има фантазије која би се сасвим задовољила с којим створом природе кад га позна до краја, и као да то стоји до њене воље, задовољити се или не.“ Па закључује: „Свега може нестати, само оне снаге у човеку што ствара све нове и нове лепоте и зида на старијем основу, те неће нестати док је човека.“

Нема ни мрве истине у фами о његовом брзом успеху. Уредник *Седмице* је одбио његове прве песме, саветујући га да се остави песништва и стихова. *Максима Црнојевића* је Костић почео писати 1860. и завршио 1864, а штампао 1866. и први пут га видео на позорници 1869. Ништа није ишло брже ни с *Пером Сегединцем,* који је завршен 1875, а први пут даван 1882. Још дуже је чекала *Гордана;* почета 1886, она је у рукопису послана Матици српској 1889, да први пут буде играна 1898. Своје приповетке, расправе, огледе, чланке и хронике Костић није никад видео прикупљене у књиге. За његова живота Српска књижевна задруга му није штампала ниједног стиха и ниједног реда прозе. За редовног члана Академије изабран је тачно годину дана пред тим како ће умрети.

Насупрот легенди о човеку кога сав свет мази, стоји истина да ниједан српски песник није био тако прећуткиван, сурово нападан и изругиван као он. Већ при награђивању *Максима Црнојевића,* један оцењивач, Јован Суботић, био је против тога да се то дело награди. На самом почетку, Костићево схватање народне поезије било је нападнуто својом жестином у *Даници* (1867, бр. 28 и 29, и 1868, бр. 6 и 7) од некаквог Милутина Думића. Поводом представе прве Костићеве трагедије у загребачком Народном казалишту, — десет година по написаном рукопису, — *Виенац* и *Обзор* су донели приказе који су били све пре него ловорови венци. Послана на конкурс Матице српске, *Гордана* је била одбијена, а после премијере у београдском Народном позоришту више је била куђена него хваљена. Кад се Костићу приближила старост, *Нова искра* (1899, стр. 14) као с неком радошћу је јављала о њему да је „напуштен од свију: пријатеља, критике, позоришта, Матице, публике“, и да се и сам данас „једва сећа својих шекспирских амбиција“. Приликом појаве, у издању Матице српске, Костићевих сабраних песама, међу којима је била и једна нова, први пут тад објављена, нигде ни у којем часопису, ни у којем дневном листу, није се појавила студија о тој књизи и њеном писцу, нити је ко приметио последњу песму, која је носила наслов *Santa Maria*

della Salute. Заслужује докторску дисертацију однос двојице професора, Љубомира Недића и Богдана Поповића, према Лази Костићу, толико је тај однос пример како жеља за престижом и сујета одузимају људима моћ суђења. О Јовану Скерлићу треба већ сад рећи да у нашим историјама књижевности нема већих лудости, ни с више дрскости изречених, од оних које је тај несрећни човек написао о Лази Костићу.

Ја знам само два случаја таквог трагичног неразумевања величине једног човека, и оба из историје не поезије, већ сликарства. Као с Лазом Костићем, тако се догодио, на светском плану, неспоразум са Ел Греком и Сезаном. Требало је пола века да свет види да то нису настрани, него велики уметници. Лаза Костић нас може — као и они — својим оригиналностима и одбијати каткад, и ожалостити, и наљутити; али, никад конвенционалан ни баналан, не може нас — као ни они — испунити празнином. У њега има бољих и горих стихова, има и песама неуспелих, али у њега нема плеве, као у Његоша, Јакшића и Змаја. И има у њега мисли које су више парадокси но истине, и тврђења која су више слутње него знања. Али у њега нема ни залудне лепоречивости, ни удварања читаоцу, ни умиљатог обилажења око нерешивих проблема. Његов дух је тврд и оштар као дијамант.

Ако је Бранко Радичевић јутро српске лирике, Лаза Костић је њено подне, као што је Војислав Илић њезин сутон. Насупрот Бранковој чистоти зоре, свежини, озону, и сусталој мирноћи Илићевој, стоји сијање, олуја, жега, с проломима облака и мућама поезија Лазе Костића. Он није лиричар у оном смислу у коме се то обично схвата; он није писао кратке песме. Уколико их има, оне — са изузетком оних под насловом *Снове снивам, Погреб, Међу јавом и мед сном*, и још неких — оне нису најбоље које је написао. О снази и величини његове лирике више говоре *Моја звезда, Последња ружа, Спомен на Руварца, Прометеј, Певачка химна Јована Дамаскина, Santa Maria della Salute*. Те Костићеве песме су кантате, оде, а не Lied; нису толико за певање колико за читање. Њихове врлине су не дискретност, него речитост, не умиљатост, него поноситост, и не нежност, него снага. Не певајући само о себи, већ и о човеку, и о судбини човековој, Костић је изразито мисаони поет, — над његовим стиховима читалац је дуже замишљен него над стиховима икојег српског лиричара XIX века.

Кренувши кроз свет и живот без религије и љубави, Лаза Костић је своје најлепше, најдубље песме написао о љубави и о цркви: о Бурђевим ступовима, спаљеним због љубави настале у греху; о Самсону и Далили, који су због љубави нашли смрт у храму; о неимару Минадиру, краљу Рамсениту и његовој кћери умрлим од љубави и положеним у гробници цркве. Парадоксалан до краја, он је највиши домет у поезији

достигао кад је певао о себи и о Ленки Дунђерској молећи се Богородици за себе и за своју љубав. Његова *Santa Maria della Salute* и Његошева *Посвета* у *Лучи микрокозма* једине су песме у српској књижевности које су постале из молитве, и зато и јесу тако велике.

Судбина, с којом се борио целог века и чији отровни проблем га је прогонио и у животу и у уметности, савладала га је са жестином у којој је било исто толико немилосрђа колико ироније. Пошто се у првој половини живота подсмевао целом свету, у другој се подсмевао њему цео свет. Јулија, чији он није хтео бити Ромео, одвела га је у паланачку прашину у којој се светски јунак још мало па свео у очима малог света на комедијанта. Али је то тако било споља, не изнутра. У себи, он је и у другој половини живота остао Прометеј, можда још пркоснији и упорнији но у првој. Предавши се судбини, он није ни за трен престао да иде за мислима о свом свету. Да у њему, ни тад, и никад, није престао кључати извор поезије, ништа боље не казује него његова последња песма, написана после двадесет и више година ћутања. Као река понорница која се скрила под земљу, Костићева поезија се у тој његовој увирној поеми појавила плаховитија, шира и дубља него кад је потекла из свог изворишта; или, још пре, као вулкан који је одавно занемео и за кога су сви мислили да се угасио, па грунуо с таквом жестином с каквом није ни у дане највеће моћи кад је сав свет задивљавао. Као његов Прометеј и његов Самсон, које је толико волео, он се у тој песми последњи пут уздигао, али с таквом снагом и замахом да је превазишао судбину и себе у ломљењу ограде на тамници живота, када је мислио надвисити смрт („Размакнут' међу непроменљиву, васељену што цепа на двоје"), не хотећи претпоставити ништавило слави, ни пораз победи. Само у великој музици има тако дубоких и моћних, таквих ненаслушаних звукова среће, таквог вриска и очајања, погружености и такве сете, као у тој Костићевој недостижној поеми.

Кад год довршим да је читам, почнем је испочетка, толико ми се њен почетак чини њезин наставак. Као што у литургији лепота рефренâ није у томе што се понављају, него што, иако већ толико пута чувени, увек личе на откровење и певање у сну, и као што је лепота падања снега и драж повратка дана и ноћи у наизменичном понављању које увек изненађује, тако је лепота рефрена у тој песми Костићевој увек нова и незаменљива.

Пролазећи поред њега оног једног јединог летњег дана кад смо се у сунцу мимоишли, он, враћајући се, ја полазећи у шетњу преко Дунава, осврнуо сам се да га видим, као да сам знао да се тај тренутак неће поновити. Удаљавао се својом брзином и вертикалним, дионизијским ритмом, погнут и по-

цупкујући, не гледајући ни у кога, као да око њега никог нема и не треба да има, — заувек ми је остао у сећању да је сам. Кажу да је све своје песме, све своје мисли, сва своја књижевна дела смислио, као Ниче, у усамљеним, дугим шетњама, које су целом свету, осим њему, биле тако настране и туђе. У његовим стиховима има толико ритма, толико покрета и удара срца, како их има у оштром ходу, у премештању акцената, у музичком односу физичког тела и наших осећања. Не глатка форма, не сликови, ритам је битан музички елемент његових стихова.

Нема у нашој књижевности музикалнијег песника од њега. Не само ритмичност и дикција, не само каденција казивања, него и градирање осећања код њега је изразито музичко. То није виолина Радичевићева, ни Змајева фрула; то нису ни гусле Његошеве, чији се стихови према Костићевим односе као фолклорни инструменти према оркестру. То није певање у једном гласу, нити у октави. Костић је полифоничан. Оно што чини лепоту његове поезије, оно што је одваја од друге, то није лакоћа мелодије, ни умиљатост арије, није мекота и чар белканта, као у Бранка Радичевића и у Змаја, него ширина кантате, дубина гласа, неодољива, хучна плима литургијског хора.

Ако се *Santa Maria della Salute* може с нечим поредити, тада је то музичка симфонијска поема. Како та песма почиње, — lento и piano —, како се ритмички и тонски развија, расте, разграњава, прелази у fortissimo и furioso, и како се стишава и губи, да поново букне и набуја, заори, затруби, то је, за песнике, модел симфонијског дара. Као и у другим Костићевим песмама, не ради се о звонкости речи, о звучности рима, о спољашњем звуку, — као код Ракића и Бојића; — има у Костића и тога: за реч Salute он је нашао двадесет сликова, на крају песме десет један за другим, — него се ради о музичкој концепцији и музичком облику. Finale његове предсмртне песме ни на шта толико не сећа као на finale Бетовенове *Девете:* исти пароксизам исповести, исти врхунац говорног звука, иста френезија радости и усхићења.

Има један композитор коме је Лаза Костић нарочито сличан. То је Рихард Вагнер. И у једног и у другог је иста љубав ка прошлости, ка националној митологији; исто превазилажење конвенционалних норми, жеља ка новом језику; иста потреба размишљања о уметности и писања о њој. Сличан је у обојице и њихов однос према свету и однос света према њима. Лазу Костића, као и Вагнера, људи или страсно воле или страсно мрзе. Према њима нико није хладан, ни равнодушан.

Од свих наших песника из прошлог века, Костић је највише савремен. Његош, са својом хришћанском тематиком,

епским патосом и фолклором, није човек нашег доба, и ко не би знао кад је он живео, ставио би га у XVII век. Његош је последњи епски човек у нашој књижевности, као што је Иван Мештровић наш последњи епски човек у уметности. Није случајност што се Његош угледао на Милтона, а Иван Мештровић на Микеланђела. Тако као њих двојица, изгледали би наши песници и уметници у XVI и XVII веку, да није било турске најезде. Костић је човек свог времена, и кад су после првог светског рата млади писци потражили међу својим претходницима неког ко би им био близак, нашли су њега. Својом последњом песмом, штампаном пред смрт, он је не само дао своје завештање, него пресводио целу епоху хладних дескрипција Војислава Илића и рационалистичке поезије Ракићеве и Дучићеве и везао романтизам са модернизмом Диса, Пандуровића и Црњанског. Пред том поемом Костићевом тамни све што је код нас испевано у последњој четвртини XIX и првој десетини XX века.

Не може се рећи да Лаза Костић за живота није ни од ког био цењен као лиричар. Био је. Али никад није имао оне читаоце и ону славу коју су имали Бура Јакшић и Змај Јован Јовановић. У очима својих савременика и дуго после, Лаза Костић је највише значио као драмски писац.

Признање Костићу као драмском писцу долазило је на првом месту отуд што се у ранијим генерацијама сматрало да је трагедија „најузвишенија и најтежа врста књижевности", у којој је он надмашио друге српске писце. Уистину, од Стефана Стефановића, аутора *Цара Уроша,* до Драгутина Илића, писца *Саула,* нашла се у нас чета писаца драма и трагедија у стиху или прози, — Јован Ст. Поповић, Јован Суботић, Бура Јакшић, Матија Бан, Мита Поповић, Милош Цветић, — али ниједан од њих није створио дела у коме би се говорило тако смело, тако звонко, с толико муњевитих осветљења као у *Максиму Црнојевићу* Лазе Костића.

Вредност *Максима Црнојевића* није само релативна, у поређењу с другим нашим драмским делима. Она је и аутономна. Њена присутност ће се најпре открити ако се у *Максиму Црнојевићу* не тражи драматичар вичан писању за позорницу, грађењу монолитних карактера и смишљених сукоба. Писац је и сувише млад, а да се не плаши да му трагедија неће бити доста трагична: он је гради усплахирен и не може да говори од пароксизма страсти. Њене врлине — изузетне — нису драмске, него песничке: таквих згуснутих реченица и тако збијених мисли, изречених с толико варница духа и ватре осећања, нема ни у којег нашег драмског писца. Крилати стихови Костићеви, набијени сентенцијама и засути фигурама, не могу се пратити на позорници без крајње напрегнуте пажње. *Максим Црнојевић* је више за читање него за гледање.

Волим да чујем, кад неко добро чита, где говори Иван Црнојевић (у другом чину, у четвртој појави): „Не морите суморних погледа“ . . . Та поза, тај глас, тај тон гласа, то држање, тако су достојанствени, пуни гордости и горчине, какве има, не романтични ретор, већ трагични антички јунак, — то је незаменљив пример речитости и широке емфазе. После свечаности те тираде, ништа није инструктивније него прочитати (у четвртом чину, у првој појави) Максимов монолог пред пешчаним сатом: „Задоцнити се, прехитрити се, Погодити, ил’ промашити час.“ Не знам да ли је ко запазио тај монолог и шта је о њему рекао. Он је исто толико узор мисаоне поезије колико доказ Костићеве присутности у савременој филозофској и поетској мисли, — предодређен да се унесе у најужу антологију српскога песништва.

Друга трагедија коју је написао Лаза Костић, *Пера Сегединац,* готово да ни по чему не личи на прву. *Пера Сегединац* је у његовом књижевном раду оно што је у раду Јакова Игњатовића *Патница,* — најбоље конструисано пишчево дело, али најмање поетско. У *Пери Сегединцу* нема ни сени од оног стила, оне лирике и заноса, оних фигура којима светли *Максим Црнојевић,* — друга трагедија Костићева није, као прва, испевана, него написана. Њу је саставио зрео писац, разборит, искусан, — то је више дело воље и рутине, него надахнућа. Ингениозно замишљен, вешто скројен и умно написан, *Пера Сегединац* је без иједног фрапантног стиха и незаборавног израза. У њему има и идеја и лепих речи, али нема поезије, ни поетског стила.

До одсуства поезије у *Пери Сегединцу* можда је дошло и због тога што је писца при писању водила мржња, а не љубав, — мржња према аустријском цару и његовим дворјанима, према католичкој цркви, православном митрополиту, издајницима, подлацима, слугама. У томе делу Костићеву у изобиљу има оног што је он у других писаца осуђивао, — има тенденциозности. *Максима Црнојевића* је писао песник, *Перу Сегединца* патриот.

Од свега што нам је Костић оставио, најмање су хваљене његове приповетке. Има их четири, и написане су кад им је аутор имао двадесет година. То није једини разлог што су само две од њих прештампане у књижице из књижевних часописа у којима су први пут штампане. Наши критичари и читаоци деценијама нису марили за приповетке које не личе на приповетке Ги де Мопасана. Уистину, то и нису приповетке, него бајке, или, још пре, баладе у прози. Каква је то машта, ритам мисли, какав стилски и речнички колорит, каква сигурност у говору! И одједном, неочекивано, усред фантастичности, у *Минехахи,* ова мисао о Христу, необична за Костића: „То је онај што нас је научио како треба да се волимо, а свет га је зато убио.“

Прећутани приповедач Лаза Костић највише узбуне је изазвао великом монографијом о песнику Змају Јовану Јовановићу и његову певању. У младости, Костић је често саопштавао своје мисли о поезији и песницима и радо водио дијалоге са критичарима и идеолозима. Доцније, он је све ређе то чинио, узевши улогу књижевног посматрача. Монографијом о Змају Јовану Јовановићу одједном је прекинуо то своје ћутање и, као да га никад није прекидао, наставио разговор са свима. Књига је изненадила и појавом, али неупоредиво више садржајем.

Личних разлога да Костић напише књигу о Змају свакако је било, али ко и пише књиге без личних разлога? Он је видео где се с великим пијететом оснива часопис *Бранково коло* и с великим поштовањем објављује *Споменица Војислава Илића*, читао где се Владислав Каћански назива Народним Бардом и Змај Јован Јовановић Народним Песником, а о себи читао поруге и слушао ћутње и, природно, није могао да не пореди њихову вредност са својом, *Бурђеве стубове* са *Бачким растанком*, *Максима Црнојевића* са *Рибаром*, *Самсона и Далилу* са *Ноћницом*, *Гордану* са *Шараном*, и, поређујући, да се не упита: зар свет заиста толико не зна шта је поезија и шта је талент? Костић је — с разлогом — веровао да је по разноврсности свога дара, по интелекту, по дубини осећања, по култури, изнад Радичевића, Јакшића, Змаја, Војислава Илића, и морао бити жалостан што то нико не види и — што је још страшније — што у његову народу и не може бити неког ко би то видео.

Свакако је и у томе један од разлога што је објавио књигу о Змају. Свакојаки мотиви се могу тражити једној студији и критици, па и критици Костићевој. Није важан разлог, него садржина једног дела. Кад се у њу загледа, види се да не само што није штетно — како се то доказивало — што је Костић написао књигу о Змају, већ да је штета што није писао и о другим писцима.

Само што се појавила, Костићева књига је изазвала узбуђење и проглашена за памфлет. Фељтон у коме Љубомир Недић, с муком исцедивши из својих сићушних зуба две-три капље отрова, тврди да је Змај, не песник, него стихотворац, није оглашен за памфлет, нити је Богдан Поповић, који сам каже да је свој оглед о Змају писао једино ради тога да покаже да Змај није велик песник, од било кога осумњичен да је то радио што је зао. Зао и пакостан је изишао Лаза Костић, који је о свом садругу написао, не фељтон, ни чланчић, већ монументалну књигу, у којој је изнео, не парадоксе, ни поуке, него магистралну анализу поезије једног човека и његовог духовнога света, какву код нас није нико ни о коме написао, ни пре њега ни после. Ја мало знам у светској књижевности тако дубоко анали-

тичних, тако темељних, објективних, оштроумних и духовито написаних монографија о једном писцу као што је Костићева књига о Змају.

Супротно тврдњама о зависти, ниједан наш критичар није тако високо ценио добре песме и приповетке наших писаца као Лаза Костић, нити имао воље да то каже. Нико код нас није говорио с толико интелигентног одушевљења о нашој народној поезији као он, налазећи у њој тренутака који су равни врлинама *Божанствене комедије*. По њему, Никанор Грујић није незнатна личност, како га приказују књижевни историчари; он је за Костића велики проповедник, класички образован књижевник, заносни Демостен. Једино Лаза Костић храбри резигнираног Јована Грчића Миленка кад је овај престао писати после циничних покуда његове прве збирке. Једини Лаза Костић види и сву трагичност у личности и у књижевном делу песника и драмског писца Мите Поповића. Комедиографа Косте Трифковића, „оличења сузе радости", он се не може нахвалити, ни као човека ни као писца. Приповетке Симе Матавуља за њега стоје изнад прича Габријела Данунција и Анатола Франса. Замерке Костићеве песнику Змају свакако знају бити јетке, али и његове похвале Змају умеју бити високе. Десетак Змајевих песама он ставља на висину — што никад није учинио ниједан наш критичар — најславнијих стихова у светском песништву и, поређујући Змаја с Гетеом, сматра да Змај није мањи талент, већ мања култура.

За свеопшту осуду Костићеве монографије о Змају треба тражити други разлог, а не што је Костић погрешио у суду о Змају песнику и човеку. Он у тој својој књизи говори са иронијом о свему и сваком, — о савременом књижевном животу, о уредницима часописа, о Књижевној задрузи и њеном председнику, о демократским идејама, о радикалима, о јакобинцима, — већ и то би било доста да књига буде дочекана с незадовољством и срџбом. Има и горе. Костић је у тој волуминозној књизи доказивао — и црно на бело доказао — да су у Змаја лоше, управо у целој његовој поезији најгоре оне песме којима се сав свет диви, а најбоље, и једино добре, оне које нико није приметио и које нико не види. Змајеви обожаваоци нису се могли с тим сложити, а да сами себи не изађу глупи.

Нема у томе ништа чудно што су се Змај и Лаза Костић при крају живота завадили. Чудно је што су уопште могли бити пријатељи и што се нису већ пре разишли. И као природе и као писци, они су били сушта противност један другом. Тургењев, Достојевски и Толстој нису били никакви пријатељи, ни покушавали да то буду. За два храста нема места на истом земљишту.

Свиреп и саркастичан, Костић је у књизи о Змају дао најоригиналнију и најпродорнију анализу једне поезије и најживљи портрет једног писца који су код нас написани. Нема се куд, Змајеве песме које Костић узима за најбоље, најбоље су; које је прогласио за ништавне, такве су. Његова монографија је ремек-дело критичарске прозе, узбудљива као драма, и писана драмски, онака сва у дијалозима које писац води са песником или читаоцем. Што не ваља у њој, то је преопширност и, нарочито, презирање жртве и суров говор којег Костић у старости није могао да се свуд одрече („Немилост живи испод развалина").

Исто толико есејист и критичар колико песник и драмски писац, Лаза Костић свој продорни, оштроумни аналитични дух није ни први ни једини пут показао у великој монографији о Змају. По нашим и страним часописима, на српском, француском и немачком он је написао толике расправе, огледе, чланке, оцене и хронике да ће они обухватити више књига кад се буду прикупили. Писао је, на једнако страстан начин, о Хомеру, о Шекспиру, о Гетеу, о српској народној поезији, о Бранку Радичевићу, о Јакшићевој *Јелисавети*, о Кости Трифковићу, о Мити Поповићу, о Јовану Павловићу, о Сими Матавуљу, оставио један увод у филозофију и недовршену расправу о основама лепоте у свету, водио позоришну хронику и давао оцене о српским преводиоцима с грчког и енглеског. Те радове Костићеве књижевни историчари и критичари или уопште не помињу или их помињу издвојено и по изузетку. Има његових рукописа који нису ни објављени. У историјама српске књижевности пола Лазе Костића је прећутано.

Рођени дијалектичар, Костић је најдиректнији и најубедљивији кад не може да говори без истинског или измишљеног противника. Поред књиге о Змају, он је и неколико својих других студија и критика написао у дијалогу, који је у њега једнако жив и духовит на почетку његовог есејистичког рада, кад говори о јунацима и женама у српској народној поезији, и при крају тога рада, кад износи историју свог превода *Ромеа и Јулије*. Оно што је Костић — више узгред — рекао о Шекспиру, о хамлетизму, о љубави, о поезији, то је најнесвакидашњије, највидовитије што је у нас о томе казано.

О чему год је писао, писао је другачије, оригиналније, есенцијелније, него други српски савремени писци. Говорећи о народним песмама, он, још сасвим млад, не говори о ономе о чему сав свет, — о Косову, о Обилићу, о Краљевићу Марку; још мање о хајдуцима и ускоцима; него о женским карактерима, о Огњеној Марији, о Косовци девојци. У зрелијим годинама открива нешто што нико није запазио да у нашем народу има: фолклорни театар.

Есеји и критике Костићеве, и у писаца и читалаца, изазивале су не мање изненађење од његових стихова, идејама исто колико речником и стилом. То је било нешто друго, то што је и како је он писао о уметности, о поезији, о песницима, о филозофима, од онога што су о томе говорили Светислав Вуловић, Љубомир Недић, Богдан Поповић, Јован Скерлић. Он није писао професорски, по шаблону, по професионалном калупу, по коме се израђују учени радови налик један на други. Наш свет се није мирио с тиме да се о књижевности може писати другачије но што пишу они који је предају.

Карактер и вредност Лазе Костића есејиста лакше се уочава при читању његових есеја и чланака на страним језицима него на нашем. Два текста, *Фолклорни театар* и *Царска критика,* написана на француском и штампана 1893. и 1894. у париском часопису *Revue d'art dramatique,* издржавају поређења с најдуховитијим чланцима француских писаца. С менталитетом антисноба, Лаза Костић у њима, никога не имитирајући, ни на ког не личи, — то су сјај духа и искре речи које је, у моје дане, — што значи између два светска рата, — имао један земљак дон Кихотов, Еугенио д'Орс.

Колико год били на видику, чланци и есеји Костићеви не остављају непримећену његову позоришну хронику. Водећи је годинама, у *Матици* и *Позоришту,* он није могао писати о другом него о представама које су даване у новосадском Српском народном позоришту, — о мелодрамама, водвиљима, о посрбљеним комадима с певањем за народ. То није репертоар поводом кога један песник може с правим интересом да говори о делима и писцима и да с великом вољом излаже своје мисли о драми и позоришту; немачка списатељка Бирхпфајферка свакако није позоришни човек којим би се одушевио Лаза Костић. Ипак, његове позоришне хронике неће бити помињане у историјама књижевности само зато што их је он писао, ни стога што су документи о једном времену и друштву. Има их и књижевно важних, и изврсно писаних. Критика драме Матије Бана *Добрила и Миленко* може ући у антологију критичарске прозе.

Као и све чим се бавио, и преводи Лазе Костића су изазвали узбуну. Пошто је у младости био хваљен као ненадмашан преводилац, још мало па раван песницима које је преводио, дочекао је у старости да му се, као ђаку који је рђаво израдио pensum, с оловком у руци и преко наочара доказује да не зна ни језик с којег преводи ни на који преводи. По својој прилици, он није препевао Шекспира ни много боље ни много горе од других ваљаних преводилаца. Данас се Шекспир може читати у нас у преводима чете језичких зналаца и песника, али има људи који још увек мисле да су Костиће-

ви преводи, крај свих недостатака и грешака, најближи Шекспиру по утиску који остављају на читаоца.

Озбиљну препреку при улажењу у Костићеве списе чини за прво време његов језик. У свој нашој књижевности нема песника чији би речник био тако самовољан и бизаран као његов. Прве странице *Самсона и Далиле* написане су таквим језиком да одузимају вољу читаоцу да даље чита и оставе га да не упозна једну од најлепших песама које су у нас написане.

У Костићевој младости, кад смо се још звали Славено-Серби, Раци, Ришћани, Бошњаци, требало је не само стварати свест о јединству српског народа, утврђивати његов понос и самопоуздање, откривати његову прошлост, говорни језик, песме и приповетке, него и тај народни фолклорни језик проширити и оплеменити, учинити га подесним за израз рафинованих песничких осећања и научних мисли. Треба се сетити и тога, да су људи из генерације романтичара учили гимназију и универзитет, не на српском и из српских уџбеника, него на немачком и латинском. Народне песме и народни језик јесу за њих били откриће коме се нису могли надивити, али су они — Костић први — познавали и сву снагу и богатство класичних и модерних европских језика. За један језик није доста да буде само народни, ни само леп; он треба да буде и богат, разноврстан, снажан.

То што су, од средине XIX века, радили српски писци — и Лаза Костић међу њима — стварали нов књижевни српски језик —, то су чинили и француски песници XVI века, чланова Плејаде. У манифесту који је постао чувен, Ди Беле је поручивао да француски књижевни језик треба богатити стварањем нових и преузимањем мало познатих речи из народног говора, васкрсавањем заборављених старофранцуских речи и позајмицама из античких језика. Чешки писци, негде у исто време кад и наши, радили су што и они, измишљајући народне речи чак и за годишње месеце. У Мађара, Казинци, са својим ученицима, створио је трећину књижевних речи и термина, којима се његови сународници служе данас као народним. У нас, нико други него Вук измислио је тушта речи, за које се више и не зна да нису народне, него његове.

Кад говоре о језику Лазе Костића, књижевни историчари и критичари најчешће наводе оне његове кованице које су чудне или неуспеле, ружне, па и смешне. Њих заиста има, и има их толико и таквих да нас, кад их чујемо, ражалосте, или озлоједе (шпрљоћудник!). С великим задовољством проналазе и набрајају такве речи они који нису пријатељи Костићеве поезије. Не изгледа да је ко похитао да потражи његове срећне кованице, оне које су тако скројене да се не зна да ли их је он створио, или су у нашем језику увек

постојале (песма богохвалка, лађа брзопловка, белорука жена, светлоок јунак, жезлоноша, богородни краљ, људомор). Ја нисам сигуран — не бројећи их — да у њега нема више лепих кованица него ружних. У сваком случају, многе његове, нове речи значе за читаоца мисаоно и музичко откриће, дајући његовим стиховима чар који је само њихов, у комплексу метафора чији је Костић неупоредив мајстор („Из црног мрака дивна ми свану, к'о песма славља у зорин свит"). Кад он каже, изненада, одмах у првим стиховима: „У по ноћи превеселке, са нетренке теревенке" — тад се из звука речи види да нам то говори човек који се „загрејан диг'о дома". Не влада језик увек Костићем и његовим стихом, као што воле да тврде они који га не маре; уме и Костић да влада језиком.

Највећи део Костићевих кованица налази се у његовим лирским песмама. У драмским делима их је знатно мање и редовно су прикладније. У *Пери Сегединцу*, који је писан говорним језиком, скоро их и нема. Чини се да их Костић није стварао само из љубави према њима, већ и стога што је наилазио на једва премостиве тешкоће да се песнички изрази.

Нема никаквог изненађења у томе што су Костићевим језиком били револтирани највише они који су били очарани српско-турским речником у песмама Јована Илића и несхватљивим провинцијализмима Стјепана Митрова Љубише. Те критичаре нису одбијали ни вулгарни дијалекти Стевана Сремца и — једно време — Борисава Станковића. По њима, као што naturalia non sunt turpia, тако, све што је народно, не може бити ружно. Лаза Костић није био тако примитиван филолог.

„Не волећи да иде за утреником, за батом и виком светине", него тражећи свуд и увек „особите путање", — као што сам каже, — Лаза Костић се с великом брзином удаљио од конвенционалног и баналног израза. Али је каткад заборавио да песник, ако не треба да пише свачијим језиком, не сме да пише ни језиком који није ничији. Како би изгледала српска поезија и српска књижевност кад би сваки песник, сваки приповедач, сваки драмски писац, есејист стварао свој сопствени речник, кујући све нове и нове речи! Нема великог песника са језиком који не би био и наш, већ само његов.

Језички пример Лазе Костића није само плодоносан него и инструктиван. Костић тако воли српски језик, он га тако познаје и хоће да позна, толико је понесен његовим могућностима и револтиран његовим оквирима, да не може да га се доста наслуша, да трага по њему, да га обогаћује, да поступа с њиме као занатлија који од прозаичне глине уме да направи уметничке ствари. Каткад, у тој заносној игри, он се изгуби, као велики пијанист који је толико занесен инструментом да је пре виртуоз него уметник.

О чему год размишља и што год ради, Костић иде до краја, драматизујући сваки проблем чијег се решења прихватио. Али највећа његова драма није ниједно његово књижевно дело, већ његов живот. Тај живот није фикција, већ реалност.

Први чин не наговештава буру. У раним својим писмима, путописима из Москве и Прага, у првим својим песмама, у предавањима о јунацима и женама и о женским карактерима у српским народним песмама, Костић је ведар, ироничан, пун вере у себе и у друге. Он је толико оптимист да га добра воља не напушта ни у пештанској тамници, у којој пише пркосну „вилованку“ *Међу звездама*. Он је нестрпљив. Њему и његовој генерацији жури се са ратовима, с бунама, револуцијама, са ослобођењем и уједињењем Срба, јер он, не да осећа или слути, него зна да без ратова и без буна, без уједињења и без слободе, нема живота и нема славе, ни њему, ни иком, у томе малом, растуреном, сиромашном српском друштву.

Берлински конгрес — којим се отвара други чин живота Лазе Костића и његове генерације — на недогледно време затвара врата раја у који су они мислили да тако брзо ућу. Уместо да пролази славан и богат кроз васкрсло српско царство, он стоји у аустријском Бечу и мисли где да живи и од чега и како да живи.

У тражењу хлеба, Костић, са свешћу о својој вредности, неће ни да „падне на терет српском народу“, ни да остане „понос и дика нејаке српске књижевности“. Он жели да буде независан и да продре као писац у стран свет. Размишља о покретању једног великог српског листа који би излазио у Бечу под његовим уредништвом и о једној трилогији чија би централна, драмска личност била Јевросима из народних песама. У јесен 1878. узима да пише *Основе лепоте у свету*, с двоструком намером да учествује на конкурсу Матице српске о естетици српске народне поезије и да дође до катедре на београдској Великој школи. На конкурсу успева, и прва књига његовог естетичког дела излази 1880, у Новом Саду. Катедру на београдској Великој школи не добија, али стога у њему не престаје навирање планова и идеја. Мисли да напише либрето за комичну оперу која би се звала *Бајадера на небу* и која би се давала у Паризу; био би то наставак Гетеове теме о бајадери. Тражећи музичара, обраћа се композитору Јовану Пачуу, који је био по струци лекар, као што је Александар Бородин, композитор *Кнеза Игора*, био по струци хемичар. Позивајући Пачуа на сарадњу, Костић му у писмима нарочито препоручује да у своју музику унесе српске народне мотиве, јер ће то сигурно придонети успеху њихове опере у Паризу. Али Пачу није Бородин. Њему је Костићева идеја настрана, и комична опера о бајадери не буде написана.

Не успевајући да опстане ни у свом родном крају, ни у Бечу, Лаза Костић 1879. прелази у Београд, одакле га идуће године шаљу у Петроград за секретара Српског посланства. Био је срећан, но не дуго. Док је он с радозналошћу ушао у велико руско друштво и покушавао да нађе издавача за своје списе из естетике и филозофије, један колега из посланства нађе рачуна да га оклевета за проневеру. Запрепашћени песник се оправда, али не успе да остане у служби. Крај његове дипломатске каријере био је бржи од почетка.

По повратку из Петрограда, Костић се настани у Београду. Од њега се не траже драме, ни лирске песме, ни огледи и расправе, ни да предаје на Великој школи. Песнику *Спомена на Руварца* даје се да уређује *Српску независност* и у њој објављује уводне чланке, а у *Брки* сатиричне и хумористичне песме. Костић је три године изгубио у празним новинарским пословима, и изгубио би их можда и више, да се није замерио кнезу Милану и морао се уклонити из Београда.

Напустивши Србију, Костић прелази у Црну Гору — другу слободну српску земљу, — сигуран у добар пријем, већ и зато што је витешки Господар Црне Горе и сам песник. На Цетињу је аутору *Бурђевих стубова* и преводиоцу Шекспира дато да уређује службени лист. Није било могућности да се за Лазу Костића покрене ни књижевни часопис, ни филозофске свеске или правни зборник, ни да се штампа књига његових стихова или прозе. Не само да је он морао заборавити жељу да пише трилогију о Јевросими, већ није могао наставити, у недостатку библиотеке, ни давно започете *Основе лепоте у свету*. За својих дугих шест цетињских година написао је само *Гордану*, смислио свој есеј о Гетеу, који није никад довршио, и испевао три песме у славу три кћери кнеза Николе. Негдањи посланик шајкашког среза у пештанском Парламенту и Народном сабору у Сремским Карловцима, писац *Максима Црнојевића* и *Пере Сегединца*, био је тиме одликован што му се на једној представи на цетињском двору дало да игра као глумац у *Балканској царици*. Кнез Никола је волео људе, али мале.

Излет Костићев у Србију и Црну Гору једнако се свршио катастрофом. Требало је да се, у свакој од њих, прилагоди, или да ућути; он се није, ни у једној, ни прилагодио, ни ућутао. Не успевши да постане кабинетски слуга Књажевског Намесника Јована Ристића, ни дворски песник Његове Свјетлости књаза Николе, он („толико добар јунак, роб толико лош“) нема куд, него се враћа одакле се пре десет година кренуо. Године које је провео у Србији и Црној Гори најпразније су у његовом књижевном животу. Атмосфера слободних српских земаља, које је он хтео да воли, мање му је годила него атмосфера родног краја, који је био поробљен.

Костић је морао доћи до закључка — само тог једног — да слобода није све, да је слобода само средство, да слобода није ништа, ако није здружена с богатством и испуњена културом и моралом.

Дошавши са залудног пута кући, — које није имао, — Костић се склања на неко време у велики и богати манастир Крушедол, чији интелигентни игуман му омогућава да пише. Непогрешно осећајући да његов талент превазилази границе српске књижевности, Костић своје текстове *Фолклорни театар* и *Царску критику* пише на француском и шаље их париском часопису *Revue d'art dramatique*, у коме се и појављују, — нико их у српској штампи није забележио, нити превео. Али, од повременог сарадништва у страним и српским часописима и од дописа по новинама не живи се, — као ни од превода Дернбургових *Пандекта*, — и Костић поново покушава, после више од десет година, да буде примљен у српску дипломатску и конзуларну службу, распитујући се и за катедру на загребачком Универзитету. Не успевши ни у чему, пристане да се ожени богатом девојком из Сомбора, која га је волела, и тако се реши бриге о опстанку. Било му је, без једне, педесет пет година.

Могло је изгледати да никада необичнији човек није доживео обичнији крај. Уистину, драма се тек сада пењала ка врхунцу. Лаза Костић се одлучио на женидбу с Јулијаном Паланачком у моменту када је волео Ленку Дунђерску, тридесет година млађу од њега, коју није могао узети. Венчавши се с Јулијаном 10. септембра, он с њом отпутује у Венецију, и, ваљда с терасе хотела „Бауер-Гринвалд“ или „Гранд Бретањ“, посматра Канал гранде и цркву Санта Марија дела Салуте. После два месеца, — без два дана, — 8. новембра те године, 1895, умре Ленка. Лаза Костић отад живи на јави са женом коју не воли, а у сну с девојком која је умрла. Он своју позну болесну љубав поверава свом дневнику, који води на француском. У дневник он уписује, за време болести своје жене и њеног умирања, своје снове, у којима му долази Ленка и у којима он с њом живи, са сигурношћу очекујући да ће се узети на оном свету. Остарео и болестан, он не дели више сан од јаве.

После женине смрти, сам је. Пријатељи, који му се више диве него што га разумеју, предлажу му да напусти Сомбор. Можда су били изненађени кад им је рекао при бирању места у које би се преселио: „Пре у Беч, него у Нови Сад.“ Алтернатива је стара. Не само сад, већ увек, њега је у Нови Сад и у Београд звала свест његова, у Беч жудња за животом. Како да не воли бечка позоришта, концертне дворане, библиотеке, збирке слика, паркове, дворце, хотеле, ресторане, свет! Кад је, тешко оболео, имао да тражи добре лекаре, избора за њега није било: отишао је до бечких лекара. У

Бечу, престоници страшне Дунавске монархије, против које се он толико борио, знајући колико је зла нанела његовом народу и њему, у Бечу је и умро.

Ниједан европски песник XIX века није почео боље од њега. Написати *Минадира, Бурђеве стубове, Последњу ружу* и *Максима Црнојевића* између своје двадесете и двадесет и треће године и у исто време преводити Хомера с грчког, Шекспира с енглеског, Молијера са француског, могао је само младић са аутентичним знацима генијалности. Њега су и тад, и увек после, исто толико привлачиле стране културе и туђе земље колико прошлост његовог народа и судбина људи. Још млад, он посећује Париз и Москву, одлази у Праг и навраћа у Беч, да упозна потом и Берлин, и Петроград, и Венецију. Приморан да живи од новинарства, он не ступа ма коме у службу; њега узимају за дописника Reuter, *Times, Neue Freie Presse, Голосъ, Le Nord,* за сарадника часописи *Ausland, Über Land und Meer, Revue d'art dramatique.* Као што је умео бирати кравате, вина и одело, тако је знао наћи и себи друштво.

Ни у младости ни старости, никад није без књижевних и научних идеја. Напустивши мисао о трагедији *Владимиру и Косари,* он узима да пише *Максима Црнојевића* и, чим га објављује, размишља о новој трагедији, *Цару Урошу,* и о великој трилогији Мрњавчевића, са Јевросимом као главном личношћу. Не могући писати стихове на страним језицима, он на овима објављује расправе и чланке, преводећи на француски и немачки *Гордану,* за коју покушава да буде давана у Паризу. Његова схватања поезије, уметности и научних метода, никада анахронична, антиципирају схватања генерација које ће доћи после њега. Она су и данас савремена, — до те мере да београдска књижевна деца која се играју литературе налазе у њега надреалистичких идеја.

Ма о чему писао, он увек савлада материјал, иако увек не савлада себе, — као у свих писаца из великих равница, у њему има нечег расипничког и френетичног. Мера, трезвеност и здрава памет, које су му тако упорно препоручивали противници, заиста нису његове врлине. Али не изгледа да су мера, трезвеност и здрава памет биле врлине и тако великих уметника као што су, на светском плану, Рембрант, Бетовен и Достојевски. Лаза Костић је изузетан по нечем другом, — по томе што није допуштао ничему баналном ни вулгарном да подрије „господску му ћуд стеновиту". Говорило се да је разбарушен и неуравнотежен. Истину, његове мисли, поређења, метафоре јасне су као дефиниције.

Обратно од многих који су писали о њему, Костић није брзописац, ни љубитељ импровизованог суда. Од његовог указивања на драмску интересантност карактера Горданина до написане комедије протекло је петнаест година, колико

и између његове љубави ка Ленки Дунђерској и песме о тој љубави. За њега поезија и књижевност нису игра, као што ни филозофија и наука нису занат. „Нема живота мислима“, каже он негде, „нема живота мислима за које се не залаже живот.“

Залажући свој живот за све што је радио и говорио, Лаза Костић није волео српски народ, већ идеју српског народа, и није се дивио свом народу у садашњости, већ у прошлости, није га волео онаквог какав јесте, већ какав би он желео да буде његов народ. Лутајући од Новог Сада до Пеште, од Пеште до Беча, од Беча до Београда, од Београда до Петрограда, од Петрограда до Цетиња и, као у зачараном кругу, од Цетиња до Новог Сада, од Новог Сада до Београда, од Београда до Беча, он се, изруган и непотребан, обрео као муж богате спахинице, „осаман“ у паланци, док га нису, и мртвог гордог, пошто је као средњовековни властелин, све женино и своје имање разделио на задужбине, шест бачких белаца однели на гробље.

Никад му нисам био на гробу, и не иде ми се. Он није знао ни где да умре и буде погребен, као што није знао ни где да живи. Целог века је тражио орбит свога рада, тражио себи гнездо, тражио своје друштво и позорницу, тражио свој народ, али те позорнице и тога гнезда, тога друштва и народа за њега није било. Мислио је да ће бити нечији Есхил, да ће бити нечији Шекспир, Данте, или Гете, а постао је у очима нашег света Манити Лазо, Лаза, Лакан, чудан и смешан околини, у којој је изазивао дивљење, па чуђење и, најпосле, мржњу. Није нашао ни гроб себи. Његош је на свом Ловћену, Бранко Радичевић на свом Стражилову, Змај Јован Јовановић у својој Каменици, само је Лаза Костић, подсмехом судбине, на туђем гробљу у Сомбору, с којим није сличан ни по чему. Никад му нисам био на гробу, и не иде ми се.

Он није само умро сам, него је сам и живео. Летео је „по свемиру, по свеширу“ и, сретајући путем „Данта, Таса, Калидаса“, слушао, у свом поносном лету, „армонију сфера“. Бога није видео. Тек кад му је све отишло у „гробницу неповрата“, кад ни у шта није веровао и ничему се надао, угледао је, у свом мраку, велику светлост, љубав, од које је, неочекивано и заувек, постао срећан, — човек и песник трагичног живота између сна и јаве.

Милан Кашанин

ЉУБИША ЈОЦИЋ

УГАСИ СВЕТЛО

Имам ли на продају старе вечери
распродаја погрешно запамћених мелодија
згажен пуж плашљивог мог чула пипања
промочено време и после осушено и избледело
да се и не познаш да не спознаш у подртој врећи
памћења и у јаловој хроници свога живота
шта је то пожутело шта је увело под кучинама и трњама
прошлости поноћна глава тешка од призора
па зашто да склапам уморне поцрвенеле очи
немам разлога никог да дозивам
какав ужарен светионик
богбизнао шта још чекам од ноћи
угаси светло.

Угаси светло кажем и опет за неко гробље
за неку постељу и починак као странац у сваку ствар
буљим као под лупом хоћу да у поре узалудност загледам
осмех са шипрагом и зеленилом преко хладног воћа њених
усана
смиреном пепелу проматрачки се руга
после зачкаљастих речи скочила је с трамбулине
мирисни јоргован воде остао је иза удара њених ножних
прстију
и у мени остали целови заостали као кост у грлу
па ко би их сада вадио ко да прсте гура у ову мешину
ко би трчао за мирисним вриском изазовне пожуде
визије отргнуте од живота просуто вино и већ давно осушено
па шта ме се тиче што други с циком котрља своје тело
по пролећњем бусењу
што се нека девојка у ковитлацу заноса расцвала
угаси светло.

Све је тихо и далеко прерана смрт у превеликом срцу
и сад жалити што те је живот поздравио и што ти
отпоздравио није
и сад тумарање по сећању као на неком испретураном
тавану
да се расплаче да слини бесмртна душа
отрцане фразе за већ покварени желудац

жалобно рухо за кловновску представу
бејаше му поглед од емаља а коса тако бујна
образи набрекли букнуше младеначким ружама
а све то лежи одавно на отпаду празних конзерва речи
заклаћени пар трешања иза њеног малог уха
и зрак са балкона и мехури сапунице њених миловања
зашто то тумарање по годинама кад сам обилазио око њене
куће
ноћас сам је угледао али није куцнуо час
смиловања отрцаној бесмртности
ко да мери шта је још живот а шта су отпаци
угаси светло.

Ни за подсмех није ова бесаница
да се помирим непомирен црвених очију да су ветрови
разнели
моје погледе последња недовршена гледања
очи однеле их визије руке однели облици
и кад бих могао да останем сраслих удова чула мисли
као што сраста лепршаво обличје цвета у јединственост
плода
али ја буљим у ову покојну ноћ као да ми дели задњу
причест
затвори једном већ очи црвене и болне од бдења
угаси светло.

Смрад или зачараност призивања успомена
прашина се обукла у бебу стара брука да си
прилагођавајући се
животу само пришао ближе смрти срамна послушности
посејала си више зла него ли најжешће побуне
стајаше јој добро шешир од сламе са широким ободом
имала је пеге на лицу јер беше пролеће
и док се смејала опуштених малаксалих удова наслоњена
на мене
гуцну гутљај неког непријатног сладуњавог пића
како то дуго траје у мојој успомени чудо да се није
још више смлачило то устајало блутаво пиће
и сада треба болно кроз моје сећање да прогрца
раскошна старудија труле крпе златом извезених поруба
чујем и сад рзање и топот коња пред кућом које нема
доводи их коњушар кога нема мој отац и мајка појахују
коње
којих нема по којој таваници прошлости одјекује још топот
где је та влажна ноздрва пуна свежине рзања
време набреклог трбуха без пуноће
угаси већ једном светло.

Брбљиво ово бдење
нем кад извршава наше поруке
чини их дубоким и мистичним носиљке вечери прошлих
у топлом редоследу пуна унутрашњих мириса и влаге
и кише у добовању на окнима и грмљавине далеке
испружених удова у полумраку лежи у мени крај мене
и све то састављено да гане лажљиво наше битисање
а све то може се видети у сваком кревету
негде на трави или чак на сицу неког возила
девојка момак и пол увек испочетка до нових усева
па зашто ми гори још светло.

И опет сећање као ветар и живне измрешкана вода трајања
устајала бара изукрштаних бора испод очију
столица на којој седим ћути опушци ћуте уморна рука
на празном листу хартије ћути сви кривци ћуте
све је невино и чисто као да га нема а ипак иронично лишће
јесени подсмевајући се пупљењу своје труло злато разбацује
по блату
све су то наклапања за празне ноћи и самотне сенке
никуд се више нећеш отиснути све су пловидбе тлапње
боле ме очи као да сам њима гризао нокте
угаси светло.

АЛЕКСАНДАР РИСТОВИЋ

ВЕНЧАЊА

1

И онај удараше веслом вршећи дужност веслача на прамцу
и би до чланака у води.
И онај леже са мном подижући крајеве кошуље и бејах
жена његова и ставих шаку на бедро његово љубећи га.
И видех оног на простирци од сламе као бацача ужета и
одгајивача Руже.
И дечака видех што долажаше на таласима, згрчених удова
кричући.

И море би у устима кушача воде и горчина воде у њиховој
утроби.
И клечећи крај воде хватаху је посудама и време им би
наклоњено.
И псе њихове видех међу бурадима са рибом.
И гониче на палуби и везане у чвор крајеве његове одеће.

И онај који би са мном под јабуком, ругајући се стаде уза
ме и видех сузе на узаним му прстима.
И онај леже са мном подижући крајичак кошуље и бејах
жена његова и ставих шаку на бедро његово, љубећи га.
И онај који дође са лампом би дечак ударан прутевима у
пролазу.
И видех лице пробијено каменом и светлост у пољу након
његовог одласка.

И вода усахну на твојим устима и господари воде стајаху
у гомили.
И нешто оштрог зрневља би бачено у земљу и растурено по
пољу наглим покретима.
И обрађивачи земље вечераше на летњим постељама из
танке зделе.
И онај дође у кућу обилазећи их и птице небеске населише
истоимено дрвеће.

И онај што је секао стабљике унаоколо би дечак у дослуху
са животињом.

И оног видех на простирци од сламе као бацача ужета и одгајивача Руже.
И пропињући се на прсте, ударих га преко уста и по уху житним класом.
И би одстрањен из Поља и изгуби снагу детета у стварању, те посрташе у сузама.

И видех светлост у делатности човека и жене у речној води.
И оног на прамцу са раширеним крилом у напрезању, са пеном на устима.
И оруђе од дрвета и влакна конопље двапут обавијена око чланака руку.
И усковитлану одећу, растурање семена и замену плодова у житници.

И видех оног који би муж мој у трави и дотакох га прстом чинећи се невидљивом.
И очај леже са мном подижући крајичак кошуље и бејах жена његова и ставих шаку на бедро му, љубећи га.
И видех лепршање птичијих крила у високим крошњама.
И море би бачено у наша лица и ужас наших гласова би у поремећеном простору.

И крв његова испуни посуде и он лежаше под танким платном сањарећи.
И држах га међу бедрима и тело узано му би у светлости, као дечак у пољупцу.
И ружа изгуби своје листиће, један по један, јер онај који ми то рече посече њено стабаоце и удараше ме њом по рамену.
И мирис руже би у његовој ноздрви и затекох га онесвешћеног пред кућом.

И онај сред посечене трске, опирући се замасима крила и криком љубавника.
И видех оног на простирци од сламе као бацача ужета и одгајивача Руже.
И језик детета прободен трном док спаваше у залеђеном грму трепереће.
И лице његово као блед пламен подржаван мојим дахом у плаветнилу.

И видех га на вратима са подигнутом светиљком у висини лица, међу животињама.
И чух да ме назва женом, те клекох под купином и зајецах јер он би онаі кога спазих у гомили.
И узевши ме за руку, подиже ме и моја хаљина би подерана.
И стваралац ватре, дечак са јабуком и хватач птица, бејаху у његовим годинама.

И онај што је витлао ужетом, седе под дрво, одузетих удова
мамећи птице храном и просутим зрневљем.
И онај леже са мном, подижући крајичак кошуље, и бејах
жена његова и ставих шаку на бедро његово љубећи га.
И видех јахаче цветова на златним брежуљцима у поподневној
светлости у ружичњаку.
И видех снег у посудама и нага колена дечака и знак
пољупца на сваком од ножних прстију.

2

Твоје тело бејаше од земље, моја жено,
од руже којом ударам златна бедра у покрету,
од стабљике у пољу и класова у житници,
од жестине ветра који ме затиче пред домом.

Твоје тело би начињено од мојих усана, жено,
од плодова који нам се враћају током годишњих доба,
од разлике у годинама и светлости,
од подигнутих крила, од треска мора.

Од свећњака, од љиљана,
од пене на лицу којим те љубим,
од пепела који ће бити покопан у ружичњаку,
од мога живота који се противи да би ишчезао.

Твоје тело бејаше од сјаја у замагљеним судовима,
од прозрачног лишћа баченог у прозоре,
од летача на укрућеној петељци над пољем,
од семена које пада на златна стопала у доба жетве.

Од вина које трепери пред децом,
од њихових корака под дрвећем, од срца искушаног,
од љубичица мастла на мојој усамљеној књизи,
од пера заоштреног, од моје руке и плаветнила.

Твоје тело би начињено од чистог имена мора,
од удараца по увоштањеном платну, од очаја,
од небеса и железа таласа,
твоје тело би од потучене воде, од снега, од ваздуха.

Бејах те видео и бејах ожењен тобом
као што се ваздух венчава са дрвећем у свадбеним
крошњама,
као што бивају венчани плодови за време летње светлости
пре него што Берач прислони лествице уз танку ивицу мује.

3

Да буде блистава вода мора и сјај њен прозрачан,
да буде сломљен мој брод и једра подерана ветрином,
да хука мора буде једино што могу чути,
да воља таласа не угине пре него што будем лежао пред лицем мора.

Да простор буде испуњен ударом крила о површину мора,
да његово лице буде спојено са мојим пре смрти,
да јасни плод буде затворен, да га шака обухвата,
да жена која ми долази буде љубљена у води мора.

Да закони воде буду закони покрета ваздуха и бедра,
да истоветне животиње буду крај мојих ногу опчињене снагом мора,
да рука дечака буде она која ће подићи ружу из прашине,
да глас детета настане спајањем измењених елемената.

Да буде понижено море међу људима на земљи,
да птице мора буду изложене бичу и порузи,
да веселост испуни срца оних који прилазе ружећи море,
да дух мора у жени буде преда мном једина ружа мора.

Да буде уништена равнотежа воде и соли,
да моја уста и бедро означавају подједнак напор на његовој ивици,
да несрећна књига буде затворена у току годишњих доба,
да оно што ме чини на јасном тлу буде светлост и енергија мора.

КУЋА НА МОРУ

Одувек смо, с колена на колено, желели ту кућу на мору. Негде на Југу, у малој, тихој драги, гајем маслина окружену и одвојену од осталог света. Танак појас песка на обали, као бео гајтан на морнарској блузи. Један усамљен чамац, извучен на жало, једна птица која се једнако диже и спушта, летећи над пучином, и непомични тамни бор чије су се гране пружиле према небу. Неколико мрежа суши се на песку и једна жена, послујући, излази из камене сеоске куће и опет се враћа. Не видим јој лице и не чују јој се кораци. Мир осаме и тишина спокојства.

Не знам откуд ми та слика. Чини ми се одувек ми је била позната, као да сам у том пределу некад давно боравио — у сну или у неком ранијем животу.

Стојао сам сред прашине на друму, пренувши се из мисли. Лево се пружала камена сувомеђа из које је расла кржљава, спарушена смоква, готово без лишћа; лето је било суво и кише већ одавно ниоткуда. Десно је повисок грм дивљег шипка, прошаран црвеним цветовима. Мало повише, као гранични стуб, испречио се према небу црн, усамљен чемпрес. Зрика зрикаваца провалила ми је у уши. Подигао сам поглед и ту се преда мном, као на длану, показала мала модра драга са пустом плажом и танким венцем морске пене, са маслиновим гајем у позадини и модро-црвеним чамцем, извученим на обалу.

Чекао сам; оно што сам знао да мора доћи. И заиста, однекуд из гаја појавила се жена са великим сламним шеширом на глави. Носила је у руци земљани суд и, газећи песком на обали, сишла је до мора. Сагнула се, спустила украј себе суд, пребирала рукама по песку и мору, и вратила се истим путем, нестајући из вида.

Требало је да останем непомичан, ту, у месту, и вратим се откуд сам и дошао. Коракнуо сам напред; било је и то довољно да се отвори поглед и разбије сан. На месту где сам очекивао да ћу видети кућу спазио сам ледину на којој су човек и жена, сагнути, сакупљали на гомилу суво грање и везивали га у нарамак, спремајући се да их носе до чамца. Куће нигде није било.

Две године доцније, летујући на другом крају, верао сам се стенама изнад мора, козјом стазицом, између алоја, купина и цбунова дивље траве. Изишао сам на врх рта; маестрал је био јак, море је ударало у стене. Прошао сам кроз шумицу чемпреса и изненада изишао пред камену кућу, усамљену и зараслу у подивљало растиње.

Није било оно што сам желео и сањао. Ни мале, полукружне драге, ни мирнога мора и пешчаног спруда. Ни шумице сребрнастолистих маслина, ни чамца на обали, ни жене која гази песком. Нигде жива створа. Само је једна танка и дуга змија отровница, полако, не журећи се, силазила каменим степеништем и нестала у неком отвору.

Кућа је била при стени, стара, господствена, али напола рушевна. Пред њом мало пристаниште за чамце, а на обали нешто изломљеног камења и шљунка уместо пешчане плаже. Завирио сам и унутра: велик, таман, засвођен зимовник за чамце, пространа поплочана трпезарија и степениште које води на горњи спрат.

Сачекао сам у хладу да падне сунце, а увече, у хотелу, упитао сам момка за вечером:

„Чија је она кућа иза рта?“

„Иза којег рта?“

Није био одавде, из места; никад није одлазио на ту страну. „Тамо је непроходна шикара, пуна змија отровница!“ упозорио ме је, а сутрадан, у луци, обратио сам се и носачу док ми је помагао да пртљаг пренесем до брода. Једва је схватио шта га питам.

„Зар сте и тамо ишли? Не знамо ни ми мештани ко ју је подигао; нико то не памти. Да сте се јавили пре две године могли сте је будзашто купити. Прошле јесени узело ју је неко предузеће. Намерава да је руши да би од тог камења зидало пристаниште.“

Мировао сам затим пуне две године; мислећи једнако на ту кућу на мору, а онда сам, летујући сред оног танког, шумовитог појаса приморја јужно од Сплита, изненадно наишао на њу. У боровим гајевима поред обале.

Срели су се овог пута место и здање. Истина, кућа није баш на обали, већ мало удаљена, подигнута тридесетак корачаји изнад мора. Ни сељачка, са конобом доле и три прозора на спрат, какву сам желео, ни бивши господски летњиковац, са раскошним тремом и широким каменим степеништем, који сам видео пре две године. Није било ни маслина, ни модре драге, али се у плиткој ували, међу стенама, белело нешто ситнога песка. У мору, на сидришту, њихао се чамац, на пучини се играла два галеба, а из четвртасте куће, грађене од глачаног брачког камена, управо је силазила ка мору витка, колико се издалека могло видети, необично лепа жена.

Нашао сам најзад, мислио сам. Вредело је тражити; знао сам да негде мора да постоји. Не мари што кућа није сасвим онаква каквом сам је замишљао. Снови се ретко подударају са животом, а ко једнако тражи савршенство нема времена да у њему ужива. Што сну недостаје лакше је домислити, но стварност дотеривати према сну, закључио сам и, с врелом главом на хладном камену остао ту, уз ограду, до вечери, све док кућа, дрвеће и жало нису потонули у таму.

„Пре рата је подигнута“, рекао ми је управник преноћишта у коме сам одсео. „Градио ју је неки богати загребачки трговац и ускоро пропао. Оставио је иза себе три сина, који је само лети користе, на смену, јер је одвише мала за њихове породице. Сад су у њој, колико знам, двојица. Изгледа да им се жене не слажу најбоље; због тога, и неких других неприлика, намеравали су још пролетос да је продају. Ако желите могао бих сутра са њима разговарати.“

Прихватио сам и после два дана пошао да их посетим.

Сачекао сам да мине поподневна жега и кад су сенке најзад опет измилеле испод дрвећа и кућа, кренуо сам полако у свом најбољем оделу, све између купача који су ме зачуђено посматрали. На крају места, где пут са обале скреће навише и, вијугајући, води кроза шуму, застао сам да предахнем. Ту су, међу боровима, с обе стране пута, распоређене виле срећних поседника кућа на мору. Оздо се чују гласови и смех оних који се још купају, а међу тамним дрвећем око кућа је тишина. Август је, купине су већ заруделе, па понеку узгред откидам и накиселу премећем међу зубима. А срце ми бије од стрепње и потајног узбуђења.

Нису ме очекивали, мада су знали да ћу доћи. Није било звона, ни другог начина да их обавестим да сам стигао, сем да стружем ногама, силазећи шљунковитом стазом између грмова ловорике. Два-три шарена пешкира сушила су се, пребачена преко грана, и цео ред чарапа на разапетом конопцу, као сигналне заставице на адмиралском броду. Осећало се да су ту, пред кућом, али их нисам видео. Прво што сам спазио била су боса женска стопала која су вирила иза зида.

Наги баш нису били, али ни одевени. Два човека, оба крупна, нескладно грађена, — један у купаћим гаћицама, са папучама на ногама, у краткој кошуљи, са марамицом на глави да би се заштитио од сунца; други бос, у искрпљеним панталонама неодређене боје, го од појаса — као да су поделили одећу коју су имали. Жена је лежала на клупи потрбушке, не дижући главе са укрштених руку које су јој служиле уместо узглавља.

Одмарали су се после ручка. Касна поподневна сијеста; на столу пред њима још су нераспремљени тањири са остацима хране. Човек у купаћим гаћицама читао је новине, завалђен у наслоњачу. Под женом су се беласале огољене груди; није ни покушала да их заштити и покрије. Други човек гледао је изгубљено у пучину. Подигао се и пришао ми медвеђи трапаво.

„Изволите!“ раширио је руке, позивајући ме да приђем, извињавајући се што нема где да ме смести. „Можда би најбоље било да одмах погледате!“

Ушли смо у узан ходник, затим у собе. Кућа је споља лепа, али изнутра запуштена и болесна. Прашњави патос покривен је исцепаним поњавама, зидови изранављени и ишарани траговима побијених комараца, на распремљеним креветима још се виде отисци тела која су на њима лежала. У повећој, полупразној просторији, стари, испровалијивани отоман; поред њега, на поду, растурено неколико књига, на столици отворена писаћа машина и у њој, спреман, неисписан лист хартије.

„Живимо овде само лети, привремено. Већ дуго ништа нисмо обнављали. Са мало средстава могли бисте је дотерати да буде као нова.“

„Лепа је! Није вам жао да се од ње растајете?“

Слегнуо је раменима. Седели смо пострани, на камену, под великом ловориком која нас је кадила мирисом који умирује и стишава. И лако ме граном додиривала по рамену кад год бих се одвише нагло померио. Оно двоје пред кућом још је лежало на својим местима: само се жена, придржавајући груди, полако окренула на леђа и опет подметнула руке под главу. Доле, на чамцу, играла су се деца.

Сва тројица, рекао је, везани су пословима и породицама за места у унутрашњости. Имају децу, станови су им тесни, па не могу себи да дозволе раскош да се петнаестак, двадесетак дана лети овде шире, а стешњавају остали део године. Потребна су им средства којим би себи обезбедили пристојније станове; њему лично и да заврши неки дужи рад који је отпочео да пише и тако су, уза све што их везује уз ову кућу, решили да је продају.

Цена ми се није чинила великом, мада знатно већом од оне коју сам могао да платим. Никад пре тога нисам мислио о кући на мору као о нечем што се заиста може стећи: била је ово прва прилика да ми се примакне на тако измерљиво растојање. Сметало ме је, међутим, што сам их затекао у кући, на окупу; осећао сам се непријатно, као улез који је дошао да их отера и као каматник који користи туђе невоље.

„Жао ми је да вас свега тога лишим“, рекао сам. „Потготово откако је испало да смо на неки начин колеге.“

„Шта мари“, тешио ме је, гледајући једнако пут оно двоје пред кућом. „Да се ви нисте заинтересовали нашао би се неко други.“

„Вероватно. Ипак, испада да ја узимам нешто што је ваше, а присвајам нешто што није моје.“

„Па јесте, ако баш хоћете!“ сложио се, оклевајући и преко воље. Чинило му се да покушавам да оборим цену. „Верујте да то није много. Тражили смо само онолико колико нам је најмање потребно.“

„Браћа су вам такође сагласна? И није им жао?“

„Споразумели смо се.“

„И остали чланови породице?“ питао сам, пратећи погледом жену која је улазила у кућу.

„Моја жена, мислите? Ње ради сам се коначно и одлучио. После неприлика које смо имали прошле године лекари су јој препоручили планину и потпуни мир.“

Подигли смо се, обојица у исти мах, и кренули ка кући. Из ње је управо излазила жена, овијајући око струка модру сукњу. Имала је на глави велики сламни шешир са широким ободом који јој је заклањао лице. Пребацила је преко рамена пешкир и прошла поред нас толико журно да се и мене дотакао ветар њених покрета. Силазила је ка мору. Поподневни читалац новина најзад их је одложио. Протегнуо се, пружајући у страну руке и гласно зевнуо. Шљапкајући папучама, које су му се вукле за петама, и он се упутио у кућу.

Попели смо се до капије и ту застали. Оба брата били су прерано запуштени људи; овог овде мучило је нешто што нисам могао да докучим. Пушио је, не знајући шта чини и трептао очима као да му дим сопствене цигарете смета. Остало је да размислим о свему и јавим му своју одлуку. Одавде или од куће, али брзо, јер не би могли дуго да чекају.

„Ако се споразумемо надам се да ћете ми догодине бити гост. И уопште сматрати кућу и даље својом. Иначе би ми заиста било непријатно“, рекао сам, терајући једнако своје, не умејући да променим разговор.

Одмахнуо је руком. Тако смо се поздравили и растали.

Писао сам му после у два-три маха. И он мени, а онда се преписка прекинула. Извињавали смо се један другом; он мени због висине цене, ја њему што га лишавам куће, док најзад и једном и другом није додијала та учтивост. Кад сам сабрао све што сам могао добити од продаје наследства, од уштеда, од позајмица и свих других извора, излазило је отприлике да бих једва успео да сакупим новаца за темеље куће. Било ми је то тешко и незгодно признати; мислим да је он први прекинуо преписку, не одговарајући на моје писмо.

Смирио сам се неко време. Онда сам се уплашио да никад нећу стећи кућу на мору и решио се да дам оглас у новине.

Тешко је било сажето изложити све своје жеље; оглас је испао сувише опширан, а моји захтеви („Тражи се лепа камена кућа на мору, првенствено на Југу, окружена маслињаком, у малој мирној драги“ ... И тако даље.) толико нескромни да нико није ни покушао да се јави. Други, знатно краћи, разаслао сам већим листовима у земљи; после неколико дана почели су да стижу одговори. Шта све у њима није нуђено: од пословних и брачних уговора, до вила у Калифорнији. Само један ми се учинио довољно озбиљним и занимљивим. Било је време летњем одмору; ставио сам писмо у џеп и отпутовао.

Аутобус је стао на малој приморској пијаци. Задржава се овде по реду вожње само неколико тренутака, али је шофер открио неки квар на мотору. И док су се он и помоћник око кола врзмали, а остали путници на врелом сунцу бесно псовали, користио сам прилику да се распитам.

„Капетана Антонића кућа?“

„Тамо је, на самој пунти. Шта ће вам? Нема соба за издавање. Сад су у њој радници.“

Тражио сам да ми је покажу. Дечак ме је извео на обалу и пружио руку ка улазу у залив. Занемео сам; скаменио се изненађен. Нашао сам је! Најзад! Била је то Кућа!

Ни мирне драге, ни пешчане плаже. Ни гаја маслина. Усамљена, одвојена од осталог света густом шумом гранатих борова који су се над њом наднели, стајала је на рту сама, као на мртвој straжи. Колико се без двогледа могло видети била је баш како треба: два прозора и капија у приземљу, три прозора на спрату. Могао сам отуда посматрати како бродови промичу пучином, не хајући за њих, без жеље да се укрцам и без страха да ће овде пристати.

Аутобус је бесно трубио. Морао сам да похитам да се вратим.

Летовао сам те године у оближњем месту. И после неколико дана моторним чамцем, у друштву пријатеља, са три најбоља која сам у то време имао, кренуо да обиђем кућу. Опремили смо се као да девојку идемо да просимо и прстенујемо и као просци, узгред, обреживали смо се пићем из великог суда на дну барке.

„Ето је!“ викнуо сам, стојећи на прови, с једном руком на челу и другом пруженом напред, као капетан брода који објављује да је копно на видику. „Тамо је, на врху рта, где се црни борова шума!“

„Тамо?“, зачудили су се.

„Мислио сам да је ближе.“

„Чини ми се одвише одвојена од осталог света.“

„Па то сам и хтео! Такву сам баш и тражио!“ надвикивао сам зуку мотора. „Кад се зажелим света могу да га походим, кад ми додије могу да се издвојим и осамим.“

„Ипак, кад се имају у виду тешкоће око снабдевања, разне непредвидљиве невоље, ако затреба лекар и томе слично . . .“

Заћутао је; запушио сам му уста боцом. Али је наставио други, који се боце ослободио.

„Ја сам своју другачије замишљао. Сред модре, тихе лагуне. Појас белог песка, море које шушка и један мали чамац извучен на жало.“

„Напротив! Желим је смело истурену у море. Да ломи таласе, секући их као прамац моћне крстарице. Да могу да се отуда надвикујем са ветровима и дружим са олујним птицама.“

И трећи је хтео нешто да каже. Ударили смо у талас, попрскао нас је, мене толико поквасио да сам морао да сиђем са прове. Приближавали смо се; ваљало је пристајати. Могао сам је сад видети изблиза. Није била ни бела ни од камена, већ прекривена малтером боје младога кромпира. Баш тако некако пегава и ишарана. А као прћаст нос на руменом лицу истурен је пред њом балкон са ружном, зарђалом гвозденом оградом. Нисмо имали где да пристанемо. Није било луке, ни жала, а на стеновитом рту, изложеном маестралу, таласи нам нису дали да се примакнемо обали. Морали смо да пођемо дубље у залив, па и ту смо, искачући, уквасили ноге.

„Ово некако дође као да си зидом одвојен од мора“, гунђао је један од мојих пријатеља.

„Не треба претеривати“, казао је други. „Има дана кад је и овде море мирно. Више ми смета што око куће нема маслина; увек сам их повезивао с приморским пејзажем. Борови дају кући нешто суморно и тужно. Подсећа ме на Острво мртвих.“

„Мени највише смета што није од камена“, приметио је трећи, казујући оно што ни ја нисам могао да порекнем. „Кућа мојих жеља увек је имала три прозора на спрату и два у приземљу, пристаниште на обали и у њему бео чамац.“

Птице нису поменули; узнемирене маестралом сулудо су се вијале небом, а једна босонога жена, рашчупаних коса снела је до обале суд пун отпадака и ђубрета и све то сручила у море. Она нас је и повела да разгледамо кућу.

Становало је у њој неколико породица. Радници, пре две године привремено усељени. Радови су обустављени; сад чекају да виде шта ће с њима бити. Жене и деца радознало су нас и бојажљиво загледали.

Четири собе претворене су у кухиње. Подово су иструлели, зидови почађавели, степениште излизано. Све заудара

на дим, влагу и смрад нужника. Изишли смо погружени и збуњени. Моји другови чак и наљућени што сам им упропастио послеподне.

Враћајући се, покушао сам још једном, више да бих себе оправдао, но да бих њих убедио.

„Раднике ће иселити, знам то поуздано. Са мало средстава све би се то могло лако обновити и поправити."

Нису хтели ни да ме слушају. А кад сам следеће године истим аутобусом пролазио кроз место и за време оног принудног застанка, кад шофери изналазе квар на мотору да би имали времена да сврате до крчме, ограбио опет да сиђем до обале, кућа је била измењена! Обијен је са ње ружичасти малтер све до белог, правилно поређаног камена. Скинут је и балкон, који јој је ружио лице, и сад је, колико сам кроз двоглед могао видети, управо онаква каквом сам је замишљао: три прозора на спрату и тако даље. А у мору, међу стенама, у новој, тек изграђеној лучици, љуљао се на маестралу чамац.

„Њена је на продају многима", објаснили су ми док сам се укрцавао. „Купио ју је будзашто неки странац и видите шта је од ње урадио."

Научио сам тако и од тога нешто и следећег лета уговорио да купим стару зидину, на једној од пустих плажа на Југу, намеран да овога пута прихватим и оно најмање што ми је пружала прилика и, не дозвољавајући да се ико меша у моје послове, сâм саградим оно о чему сам сањао и остварим што сам желео. Имао сам новац и планове; требало је само да одем у оближње место да бих оверио уговор. Стигао ми је позив да се јавим председнику општине.

Нашао сам га у канцеларији са двојицом достојанствених, мени непознатих грађана. Поздравио ме је хладно и понудио ме да седнем између њих. Послушао сам, с непријатним осећањем да ће сад отпочети саслушање и да ћу се наћи на оптуженичкој клупи.

„Ви сте, како сам обавештен, намерни да купите и доградите зидину на плажи званој „Мали пијесак", почео је, читајући са неке хартијице: „Власништво Симе Анђуса, село Воде, К. О. Жупа, честица . . ." И тако даље.

Потврдио сам. Она двојица око мене ћутали су загонетно. Нисам знао треба ли да се сматрам већ и ухапшеним.

„Јесте ли се саветовали са неким пре но што сте се на то одлучили."

„Како да не. Саветовао сам се . . ."

„Може ли се знати с киме?"

„Са женом, са архитектом, па и са садашњим власником, разуме се. Да ли сам био обавезан да се још са неким саветујем?"

„Обавезни баш не, у смислу законских прописа. Али бисте свакако боље урадили да јесте, на пример са пријатељима одавде, из места.“

„Пријатељи нису добри саветодавци, нарочито у таквим стварима. Имао сам недавно, у сличној прилици, незгодних искустава. А шта бисте ми ви, на пример, саветовали да сам нешто вас за савет упитао?“

„Да се оканете тога.“

„Да се оканем! Зашто?“

„А зашто је вама стало до те куће?“ упитао је један од оне двојице око мене.

„Зашто ми је стало до куће на мору? Треба ли то уопште објашњавати?“ упитао сам и њих и себе, и онда, не желећи да изазивам, додао сам, савлађујући се, тихо и преда се, као признање: „Одувек смо то желели. Отац ми је то желео, деда ми је то желео и прадеда, верујем, мада га нисам упамтио. И ниједном од њих није пошло за руком да то оствари. Па ни мени до сада, мада сам већ много пута покушавао. Има ли у тој жељи нешто незгодно и незаконито?“

„У жељи можда и нема; то је најзад ваша приватна ствар. Остварење те жеље је, међутим, питање које се и ове општине тиче. Нећете моћи да добијете одобрење!“

Плануо сам. С којим правом ми стају на пут. Зашто ми стално са свих страна подмећу клипове под ноге. Кога то може да смета ако неко жели да има кућу на мору. Ако је неко, одричући се много чега што други себи допуштају, запео да оствари један свој давнашњи сан. Тражим ли ја њихову помоћ? Тражим ли новац на зајам? Терам ли кога из куће? Напротив. О свом труду и трошку оправљам рушевину, повећавам дакле, како би се то стручним термином казало, општински стамбени фонд. Па шта онда општина и друштво могу имати против тога? И коме то уопште може да смета?“

„Нама!“ казали су она двојица око мене.

Подигли су се. Свечано се укрутивши саопштили су ми своја имена, пружили ми руке и опет сели. Председник општине само је значајно климнуо главом.

Нису били полицајци, ни представници власти, бар не у уобичајеном смислу речи, мада су држањем и одећом такви изгледали. Онај слева представљао је неку значајну престоничку установу, а онај здесна, неко велико грађевинско предузеће. Излазило је да установа жели да подигне хотел на тој плажи, а предузеће да радове изводи. Општина од тога очекује велике користи. То што сам ја намислио да урадим брка све њихове планове.

„Жао ми је“, рекао сам. „Али ја сам се први сетио.“

„Такво првенство нигде у закону није поменуто.“

„Ако га закон не признаје, потврђују га чињенице. Ја сам се већ споразумео са власником."

„Слушајте, друже", окренуо је председник помирљивије, простирући по столу планове. „Уверен сам да ћемо се споразумети. Сигуран сам да нећете хтети да само за себе заузимате овај простор на коме бисмо лети могли да сместимо хиљаде радних људи наше земље, жељних заслуженог одмора. Да њиховој деци пружимо могућност да очврсну, ојачају и развију се, како би једног дана били што бољи борци наше армије. Сумњам да бисте хтели да једну сиромашну општину, која нема других прихода, лишите могућности да дође до средстава помоћу којих би могла изградити болницу за своје грађане и школу за њихову децу. Не верујем да бисте могли допустити да вас јавно прекоре због такве себичности, тим пре што је и сам власник, мада човек припрост и нешколован, схватио наше разлоге и показао се спремним да одустане од погодбе са вама. Ево, погледајте планове!"

Упро је прстом преда се, а један од оне двојице, спремно је, крвнички, црвеном оловком превукао на плану две дебеле линије преко моје озидине. Други је одмах почео да зида свој хотел поврх још свеже ране.

Били смо на ногама.

„Уосталом", рекао је председник, „ако вам је баш толико стало до куће на мору има и других места, па можете тамо да покушате."

Изишао сам без речи. И пре но што је била сазидана кућа је срушена, са два потеза оловке. Има и других места! Уверен сам. На белој пешчаној плажи, гајем маслина окруженим, са чамцем извученим на жало и једном усамљеном птицом која се подиже и спушта над пучином. Али ја већ годинама узалудно трагам за том кућом на мору, а није ми више остало много времена да је тражим, ни много наде да ћу успети да је нађем.

И баш овог, протеклог лета, пружила ми се последња прилика.

Боравили смо у малом рибарском селу, негде на крајњем Југу. На тераси, пред гостионицом, седео сам увече са постаријим, рошавим, мештанином, човеком који је дуго живео у Америци држећи онде исељеничке крчмице и коцкарске радњице. И док смо разговарајући, бранећи се једнако од комараца, испијали чашице ракије, не могах да му се не пожалим. „Ето", рекао сам, „одавно сам и ја желео да имам кућу на мору. Нешто мало, на осами, у тихој драги, песак на обали, чамац, маслине уоколо." И тако даље.

Погледао ме је зрикаво, низ огромну, кошчату, изровашену носину, и напунио ми чашицу. На тамном мору, као

усамљене звезде, померале су се полако светлости двеју свећарица.

„Пореклом смо", настављао сам растужен, „из краја где је небо ниско, земља влажна, а видик скучен. Деда ми је желео кућу на мору, отац ми је то желео, ја је већ дуго тражим и све се плашим да је ни ја нећу наћи."

„Па што је онда сами не саградите? Места и камена има довољно. И ја сам својом руком подигао неколико кућа у Америци. Што сами за себе не учините нико вам неће урадити. Такав је тамо закон."

„Да, и то ћу покушати", рекао сам. „Требало би само да нађем место. Али ни то није лако. Добро место свако за себе чува. Прошле године нашао сам једно, па и то су ми силом одузели."

Обојица смо већ били поднапити; остали смо последњи пред крчмом и подигосмо се да идемо кућама.

„Показаћу вам једно место, као створено за вас, а можда бих вам га могао и уступити. Сад је доцкан, али сутра бисмо могли да поранимо и погледамо", казао ми је, заплићући језиком, придржавајући се за столицу.

Растали смо се на степеништу и ја се попех до своје собе.

У саму зору измолио сам главом из узаног прозора. Сунце још није огрејало плажу; полако се тек спуштало низ обронке брда. Рибари, тек што су се вратили из лова, пребирали су на обали мреже. Неколико људи и деце посматрало је са растојања како раде.

Мог синоћњег познаника нашао сам доле, пред кућом. Обавестио се шта су рибари ухватили и обишао је већ село да би видео има ли што ново. Попили смо по једну чашицу, појели неколико маслинки и танких парчади тврдог сира. Земљиште и кућу није поминьао. Ни наредна два или три дана, све док га најзад нисам подсетио.

Изненадио се; као да је заборавио наш разговор и своје обећање. „Земљиште?" зачудио се. „Мислио сам да сте ви то тек онако. Али, ако сте остали при својој, онда, — well, — могао бих вам га показати једном, кад испадне прилика", рекао је смирујући ме и заштитнички, покровитељски, потапшао ме по рамену.

Извлачио се и после, кад год бих га поново подсетио. Извињавао се пословима, болешћу, лошим временом, или ми заказивао састанке на које не би долазио. Кад бих му нешто о томе поменуо пред светом, давао би ми знак да ћутим. „У реду, у реду! Водим ја о томе рачуна!" чак би се и наљутио на ме. „Има времена; не треба у таквим стварима журити."

Помислио сам да се предомислио, или се оне вечери, у пићу, одвише похвалио, па му је сад незгодно да то призна. Казао сам му најзад своје сумње; готово се увредио.

„Ту је, брате, није земља птица; не може одлетети. Не знам само хоће ли се теби свидети. Да ли ће баш све бити у длаку како ти то тражиш?“

Рекао сам му да сам се већ, на жалост, уверио да савршенства нема. Постоје само веће и мање мане, крупнији и ситнији недостаци. Бирајући, пропустио сам неколико повољних прилика па сам се сад, као одвише избирљива а престарела девојка, решио да прихватим све што ми се нуди и што прилика пружа, па ма и не било баш оно што сам желео. Ако нема куће на мору, добро би дошло и неко мало парче земље на коме бих је могао подићи. Ако око земље нема маслина, задовољио бих се било каквим дрвећем, а ако баш и не лежи у мирној драги, надам се да је бар на осами и на обали.“

„Јесте, јесте! Како да не. Сасвим је уз плажу.“ Умирио ме је и сутрадан се, док смо седели пред кућом, у сенци одрине, најзад решио да ми земљиште покаже. Био сам у сандалама и хтео сам да се боље обујем.

„Не треба ти то ништа. Близу је“, показао је руком, ту одмах поред нас, на празан, живицом обрасли простор, на обали, међу самим сеоским кућама.

„Зар то!“ дошао је и на мене ред да се изненадим. Место је личило на прљушу на којој се прпоље и ракоље сеоске кокошке.

„Шта му фали? Овде нема бољега.“

Пошли смо ипак да погледамо. Био је то четвртаст простор од свега стотинак четворних метара, отприлике, обрастао са свих страна живицама купине и корова. Позади су се терасасто подизале баштице са ретким, кржљавим смоквама. Напред је гранат дуд који су опселе осе, затим пешчана плажа на којој се суше мреже, разапете на дрвеним моткама. Лево и десно има мало празног простора, а онда су сеоске куће и појате.

Стојали смо на сувомеђи, издигнути изнад жала. Били смо овде изложени маестралу; мој пратилац, висок, сув и чворноват, руком је придржавао сламни шешир за широки обод; кошуље и панталоне трепериле су нам на ветру као једра. Посматрали смо. Деца су се играла око чамаца прскајући и вриштећи у плитком мору. Два рибара крпили су мреже. Магарац је негде њакао силно, као лав кад риче. Пржена је риба и жене су се довикивале из летњих кухиња. Од свега што сам желео и сањао били су преда мном само пешчана обала и море. Па и они некако намрешкани и прљави.

Прошао је цео дан док сам се толико прибрао да сам могао да га упитам колико тражи за земљиште. Погледао ме је искоса, да би ме целог видео, измерио колико вредим и оценио колико је моја страст спремна да плати. Добро је рачунао; цена је испала повелика. Али, био сам решен да не испуштам прилику, ма колико ми мало нудила и ма колико много у замену тражила. Сложио сам се и пожурио да му пружим руку. Прихватио је, добро смо руке протресли, и после у крчми чашћавали све што су се у њој затекли.

„Волео бих да саставимо и нешто написмено“, рекао сам му, док смо клатећи се одлазили кућама, и, да бих потврдио погодбу, тутнух му одмах у руку нешто новаца, тајно, као да му мито пружам, а он га баш тако, не гледајући и не бројећи, стави у џеп.

„Шта ће ти писмено?“ ишчуђавао се после. „Као људи смо се договорили; јача је наша реч од сваке хартије.“ А пошто сам ја предлагао да идемо адвокату, да нам сачини уговор, још се и увредио: „Зар и на то да трошимо новац. Умем ја то боље од сваког овдашњег фишкала; писао сам ја те ствари нашима у Америци.“

Сутрадан ми је заиста донео и поносно ставио преда ме три примерка „Уговора о куповини и продаји некретнине, закљученог између продавца с једне стране и купца с друге стране, којим се купац обавезује да ће купити у целини некретнину уписану у земљишне књиге з. к. ул. 15 к. о. Веље Драге, чест. зем. б. у површини од 128 м², а продавац се обавезује да ће продати купцу у целини некретнину уписану у з. к. ул. 15 к. о. Веље Драге, чест. зем. б. у површини од 128 м², као власник овог земљишта на основу претходног уговора састављеног између ранијих продаваца (следи двадесетак имена) и сувласника напред поменуте некретнине (опет двадесетак имена), као и на основу деобног уговора о преносу и признању власништва закљученог између раније наведених сувласника (двадесет имена) чији су потписи оверовљени код НОО Нови Град и заведени под бр. ов. 258/58.“ И тако даље.

Све је то било исписано на умрљаној и изгужваној хартији, кићеним, ћатинским рукописом. Ништа нисам разумео. „Не брини“, умиривао ме је. „Све је то због деобе и одлазака у Америку; зато сам ја и говорио да нам не треба уговор. Ипак сам све срочио — all right! — како је за нас најбоље.“

Али ни за живу главу није хтео да иде у град. Што да се трошимо без потребе и ломимо по путевима. Уосталом, ако је баш до потврде и печата могу нам то ударити и овде, у општини. И све тако док једне вечери, последње пре но што ћу отићи, изненадно, без увода и повода, као и оног пута кад ми је показао земљиште, није објавио:

„Вечерас раније да се леже! Сутра зором идемо у град.“

Замајао се изјутра, међутим, отезао и растезао толико да сам га морао вући за рукав да бисмо на време стигли на аутобуску станицу изнад села. Журили смо, изгубили дах, а он је побледео, позеленео и прихватио се за сувомеђу иза себе. Почео је да се смањује, а панталоне да му се набирају, као да тоне у земљу. Савијала су му се колена; морао сам да га прихватим да не би пао. Уплашио сам се да ће издахнути и помислио да ће боље бити да се вратимо.

Срећом, аутобус је закаснио толико колико је требало да се прибере. Сместили смо се један поред другога и све време нисмо проговорили ни речи. Ни узаним градским улицама док смо суморни ишли суду. Али, тек што смо прешли праг, сасвим се разиграо и препородио. Служитеља је слао да нам купује таксене марке, лизао их је језиком широким као лопата и лепећи их лупао шаком по столу као поштарице печатом у пошти. Шалећи се удварао се чиновници у судској писарници и именом звао чиновника који је уговоре заводио у регистре. Кад је све завршено честитао ми је, свечано, привукао ме уза се и од големог носа једва ме, цмокћући у ваздух, пољубио у оба образа. „Нека је са срећом!“ рекао је, као да је и њему пао са срца голем терет, и кренули смо у најближу гостионицу да поквасимо уговор.

Расположио се; ни трага од јутрошњег покуњеног старца. Мезетили смо црногорске пршуте, његушког сира и домаћих маслинки, уз чашице лозове ракије, а онда ударили по печеном јагњећем месу и тешком црмничком вину. „Још по једну!“ поручивао је и куцао се чашама. „Лацман!“ представљао ме, шеретски намигујући на ме, али се ја нисам вређао ни љутио, мислећи једнако на кућу на мору, гледајући како бела, попут печурке већ израста из земље коју сам купио. Предвече смо се једва докопали аутобуса.

Старац је са собом понео боцу ракије и успут потезао и наздрављао и у колима, колико је могао од неравног друма. Најзад је клонуо и заспао на моме рамену. Морао сам да га добро протресем да бих га пробудио и више га вукући но водећи најзад га некако допратио кући. Промрмљао је нешто, што је могло бити и поздрав и псовка, и посрћући отишао до своје собе.

Нисмо се више видели. Путовао сам рано изјутра; било ми је жао да га будим. Обишао сам још једном свој посед на мору. Опкорачио купине и ишао по земљи пажљиво, као да се крећем по скупоценом ћилиму. Чинило ми се да вршим обред освећења камена темељца. Затим сам се узаним сеоским путем попео до друма и отуда још једном бацио поглед на пусто жало и мирно море.

Дакле, и то је најзад било свршено.

Код кућe, у Београду, обновио сам познанства са архитектима; од једног давнашњег пријатеља добио неколико архитектонских часописа, које сам листао и прегледао као модне журнале. У кратком времену и одвише журно распродао сам на своју штету све чега сам могао да се лишим не бих ли што пре дошао до новца.

Једног поподнева, у часу кад сам се занимао допуњавањем и усавршавањем планова кућe, донео ми је поштар писмо из Новог Града. Носило је печат суда и, пошто сам га два-три пута бојажљиво обрнуо у руци, најзад сам раскинуо омот. Било је кратко:

„Извештавате се да нисмо могли удовољити вашем захтеву за укњижењем права власништва на честицу з. к. ул. 15 к. о. Веље Драге, у целини, пошто ни њен продавац није њен власник у целини, већ само 1/64, на који део сте и ви убележени у земљишним књигама. Шеф судске писарнице“ . . . И тако даље.

Писао сам одмах продавцу, али одговора није било; после месец дана писмо се вратило неотворено, с ознаком да је именовани одселио из места. Обратио сам се затим једном од првих суседа и после дужег времена стигао ми је најзад одговор. Јављају ми углатим и невештим писменима да је мој познаник ускоро после мог одласка отпутовао у Америку и чуде се како то мени није познато. Ником се још није јављао и не знају која му је тамо адреса.

Извукао сам из фијоке писаћег стола модру фасцикулу са натписом „Кућа на мору“. Узео сам пажљиво да је прегледам и најзад прочитао и Уговор о куповини и продаји некретнине. Писало је ту, на крају, кићеним словима:

„Купац потврђује да је од продавца купио некретнину описану у чл. I. овог уговора, а у величини 128 м^2 и ушао у њен посед.“

У соби се налазила и моја жена. Седела је преко пута мене и посматрала шта чиним за својим столом.

„Слушај!“ обратио сам јој се. „Колики је шездесет и четврти део од сто двадесет и осам метара?“

„Колико? Два метра! То бар није тешко израчунати.“

„Два метра!“ потврдио сам, склапајући фасцикулу, сахрањујући је некуд дубоко у мрак фијоке. „Два четворна метра“, додао сам, закључујући: „Кад се све размотри и добро размисли показаће се да ће и то бити довољно!“

Замишљао сам: Море, негде на југу, у малој тихој драги, гајем маслина окруженој и одвојеној од осталог света. Танак појас песка на обали, као бео гајтан на морнарској блузи. Један усамљени чамац, извучен на жало, једна птица која се једнако подиже и спушта летећи над пучином, непомични

тамни бор чије су се гране пружиле према небу и у његовој сенци, чело два четворна метра мога земљишта, ђео камени белег с мојим именом. Неколико мрежа суши се на песку и једна жена, послујући, излази на жало и опет се враћа. Не види јој се лице и не чују јој се кораци. Мир осаме и спокојство одрицања.

Ерих Кош

МИЛОРАД ЂУРИЋ

РЕКА, ДАН, НОЋ, САН

1

У реци се буде црвене стене,
очи им се круне.
Грло ми облива сува земља,
висока чежња.

2

Дан ми се наслања на чело
и издише душу —
као зелено воће,
као река која носи своје снове.

3

То фино разочарање
што лебди над свиме
кô разумна моћ . . .
Сув човек
што путем корача
пуст . . .
Кô око на њега уперена
ноћ.

4

Не могу рећи — ноћ,
тек тако разбити време
кô сан што је стао.
Длани ми дишу
кô страшљиве мреже.
Не могу наћи где извире ватра,
не могу рећи — ноћ.

ТИХО ШУМИ СВЕТЛОСТ . . .

Тихо шуми светлост, веје издалека. Као рат.
Хучи жута река, са сунцем у очима река пузи. Два зелена сунца шуште поред њене обале. Тако се чује светлост, тако се догађају људи.
Дуг и таман језик прострели небо, прамен ватре дуго пада, ветар га њише, мајке љуљају. Тако се догађа светлост, тако се чују људи.
Тихо шуми светлост, веје издалека. Као рат.

ТОЈ СРЕЋИ

Из мене капље песма као крв. На молбу клекне реч.
Имам ли што рећи тој срећи?
Дугоноге зоре и људи дуги стижу. Ништа не лечи песму.
Имам ли што рећи тој срећи?
Ни добре ни лоше речи немају моћи.
Имам ли што рећи тој срећи?

ВУЦИ, СИТНИ . . .

Вуци, ситни, са руменим очима, дахћу уз моју душу, опрезне шапе тапкају уз моје тело — зора ће да зазори, ноћ ће да заноћи.

Како су љуте твоје усне и дугачке очи, како ме мирно држиш у разбијеним рукама!

ВИДИМ ДАН

Видим дан како посрће и сенке како с бедема скачу у бездан.

Модро,
па још модрије.
Вежу се куће и улице око мог безазленог грла.

ТИШИНА

Тишина. Потом укусни ветар. Низ нежну падину сцлазе ка појилу. Зуји дрвеће, звони гранама. Мутно. Колеба се река које овде нема, невидљиви таласи пасу уз невидљиву падину. Кротка трава надима се — ветар и суице послују.

Горке птице сеју своја крила.

МЕКИ ВЕТРОВИ

Кораци, кораци меки ветрови поред мора.
На брду нејасни мали огањ пати,
двоглави старац пријатно над њим клима
главама.
Кораци — меки ветрови,
мирују сенке у долини.
Реке промичу, горе, траве.

* * *

Очекујем је кô нежно здање поноћи, кô звук што уме да воли без речи. Очекујем је позлеђен својим најтајнијим представама о човеку.

Мишљах да је волим, а то беше радост што постојим и што могу ако хоћу да је волим.

Очекујем је кô нежно здање поноћи а видим како долазе големе неке сенке — још невиђене.

ПРОЗОРИ РАВНИЦЕ

— Фрагменти —

Тек много доцније, кад смо земљу од воде отели и од крчевине створили орање приметили смо да су нам на земуницама премали прозори и пошли смо за даскама да трагамо.

Борове шуме биле су далеко. На овој земљи расла су мекана стабла што пију воду. Тако смо у куће наше усељили тесане меке даске за гредице, рогове, слемена и прозоре. Од тополе смо правили велике наћве за лебац и дубили плитка корита за малу децу да ји ома од рођења живот у ова корита окупа. И чунови су нам били од ове тополе.

Прва бурад за просто вино и велике бадњице дала нам је мека топола. Тек за време Царице доносили су бачвари буково бурад гвожђем окована у дереглијама Дунавом, ал су она била скупа.

Од багрема су прва кола заклопотала кроз наше авлије. Од багрема смо колја за винограде оштрили. Од багрема су била држаља за косе, ашове и виле. За мртве смо багремова стабла тесали, јер сандуци од старог багрема споро у земљи труну. Од дебла багремова били су нам ваљкови да младо жито равно поваљамо.

Од врбе смо велике ватре имали, а од њеног прућа правили смо корпе кад добро роди, и оне корпе да рибу ловимо кад је плитка вода. Од врбовог прућа правили смо фашине да осигурамо све насипе да вода насуту земљу не разнесе. Тако смо поред воде насипе чували.

А храст, букву и високу боровину доцније смо упознали. Она су нам реком допловила са карпатских шума и из Србије. Кад смо до црепа дошли требале нам танке чамове баскије, а то су биле ердељске.

А дуд?

Дуд нам никад није био само дрво, то је било више воће, сласт за децу, капљица за људе и чутуре да се не расуше. Дуд је било лишће свиленбубе. Свако стабло је давало пет рифова жуте свиле из Панчева, из свиларе. Дуд је био лад поливен и почишћен под пенџере у врућине за недеље и за славе.

Дуд је увек имао леђа кад остари за седење да се прући да од њега тур одеру све комшије. Дуд је био кућна рага да издржи да га каља сва живина и пилићи, да га тресу због дудиња већ од зоре, да придржи косе, руде, помоћнице и чатлове, тешког брава кад черече и љуљашке полетуше до небеса кад ји хитну.

Дуд нам никад није био само дрво, дуд је био све то ал и воће.

Прадедова кућа

Кад набије са четири стране земљани зид са комшијама и свом родбином, онда од ока пробије тростране рупе са сокака и врата колко треба: да ту ветар прође и добро зидове просуши. И тако све до Петровдана суши, да се сва вода с којом је земљу и плеву везиво испари.

И свакако пре киша јесењи метуће на зидове ове од трске кров као дебелу шубару. А пре трске на криве багремове рогове забошће зелену грану окићену платном за беле кошуље маорима и те ће вечери сви пијани да буду од фришке лебаре што су је баш зато спремили. А онда сутрадан, сви ће главобољни да прошивају дугачким иглама и жицом ову дебелу трску. А успут спомињаће лањски расол, што је добар за трбу и главу, јер да се овако пије само кад се кућа орожи а само расол може да освежи тинтару.

После је, те јесени, засадио прадеда два реда дудова. А ту је било седам црни, они што патосе прљу а прсти буду као и језик црни, па ко да си јео само мастило, а и шест они што ји зову мурге а што се бело розе а здраво су слатки да велике госте можеш да послужиш.

Како је пенцере наручиво

Кад је тако набио зидове, онда је према новцима и рупама на зиду наручио пенцере, а пре тог прошо сокаком да пенцере шором разгледа, да му почем не личе на комшинске, ил да бар шаре другачије наручи, за горњу даску, па је кришом пенцере педљима измерио, па је после код тишљера казо: да мора да буду за педаљ већи од свију.

Тако је то све код тишљера казо.

Ове му је прозоре правијо наш први учени тишљер Зарије Шувак, те године баш кад је добио мајсторско писмо, а пре тога скито по белом свету и научио како прозоре Мацари Чеси и Румуни правиду, па није тео да ји таке прави.

Сада нам најбоље пенџере прави праунук Заријев Стојан, ал он није по свету скито, јер друго је време наишло.

Па да кажем мало о том Зарији.

Зарије Шуваk, тишљер из Сакула

Живио је под крај оног века, а учио је занат у Панчеву, после је френтово по свету као што приличи калфама од доброг заната, да би били још бољи мајстори. А куд све ти наши мајстори нису ишли с торбама на леђима, а у торбама: оштро ренде чекић длета и кљешта па парче бруса да се алат наоштри и тестера у круг завијена па везана канапом! и крстарили су Европом уздуж и попреко, пешке ил ако ји неко колима повезе, па су стизали до Бера Будима и Беча, а оне праве скитаре што ји је пут увек вуко све даље, стизали су до Нинбурга и Хамбурга на само Северно море, па се неки преко Пољске опет враћали кући и тад знали помало странски да диване.

Тако је Стојанов прадеда Зарије пошо из Панчева па у Чанад стиго, па био мало у Сегедину, па отшо до Целовца, па се опет врно у Ердељ ди има фини чамови дасака колко оћеш и тамо целу годину бијо код неки Румуна, па после у Стари Арад сишо, па му у вандрокашкој књиги стоји записано, а уз печат у белом цвету од хартије, што цехови међу за доказ овако:

> Зарије Шувак служи у месту Старом Араду
> код мајстора Емануила Лазара за девет недеља
> и у то време честно и поштено владо се како
> што се каковоме калфи надлеже.
>
> У Араду деветог октомбрија 1870
> цех мајстор
> Иван Ђерман
> аћа мајстор
> Георгије Тодоровић

А на левом листу стоји тај печат од цеха ударен у артију а артија мокра била а гвоздени печат угрејали па се лепо види како стоји мало ренде усликано.

А та његова вандровка била је испуњена још са штамбиљима цех мајстора из Печуја из Кошица па и Линца а и тамо је по девет недеља бијо.

После кад се врно да полаже мајсторски испит ȕ Панчево, за мајсторско парче изабро је пенцер: као човек висок, а на четири крила, два већа доле а два мања горе, и тако стеко мајсторско писмо и дошо ȕ Сакȕле.

После је на многим кȕћама Зарија пенцере и врата ȕграђиво и сандуке за мртве правио. Сад то његово мајсторско писмо већ здраво пожȕтило стоји ȕ Стојановом веркштету изнад његовог мајсторског права што га је ȕ Великом Бечкереку добио, а и он каже да је пред комесијом за добијање тог мајсторског права правио пенцер као што је и његов прадеда Зарије правијо, само на новију моду! и да га је спојио за три цела дана па се тиме помало и фали.

А сад да кажем о том нашем Стојану.

Стојан Шȕвак, праунук Заријев опет тишљер из Сакула

Казо сам да он по свету није скито, јер није ни моро јер све је наȕчио код доброг мајстора Јоце Прваовог што је ȕчио занат ȕ самој Пешти а имо радњȕ код малог моста на Бегеју. Тај Стојан знао је да распозна све даске од какве сȕ феле, од каквог дебла, кад ји длаком пипне а да жмȕри, па је знао које сȕ га године засадили и на каквој земљи је то стабло расло, па да л сȕ га под стрејом сȕшили ил је на киши било и колко га је сȕнце испијало. А ȕмо је још по прозорȕ који љȕди наруччȕју да препозна те љȕде од каквог сȕ соја и колко вреде, да л сȕ циције препозна по даскама, јер само чворове преброји па види да сȕ даске најјефтиније, а ти љȕди воле и да се цењкајȕ па онда Стојан свој рад зацени па после спȕсти цењȕ на доле. А они што се бојидȕ ти наруччȕју јаке шалоне, а они што имȕ тајно готове новце ил дукате ти мећȕ ȕ прозоре и гвожђе па после такве обично опљачкадȕ лопови кроз врата, јер ȕђȕ на врата! па зар нисȕ тако опљачкали ȕдовицȕ Цукеровȕ зато што је гитере имала, а опљачкали сȕ је чим је гвожђе ȕ прозоре метла, јер нико није ни знао да ȕдовица толко злата чȕва па после јој гитери ти нисȕ ни вредили.

А свашта је Стојан о прозорима знао.

И говорио је Стојан да ȕ прозорȕ лежи највиша памет столарског заната и многе је прозоре распознаво.

Говорио је да постоје:

прозори свирачи ветрова јер кроз њих ветрови свирȕ
и дрндави прозори тамбȕрашки где највеће стакло
као бегеш брȕји
па прозори столарска срамота јер прокиснȕ пре кише
и зовȕ ји мајстори прозори мокре гаће мајсторске

и да постоје прозори водоноше јер довуку сву воду
чим облак виде
па прозори решето што пропусте сав снег
па прозори што се сулудо разбијаду на први ветар
и малу промају и зову ји прозори самоубице
а ти се бар двапут нагодину сами убиједу

па онда да постоје још:
гибиц фенстери за гледање у шору и лево и десно
шпијунски прозор а тај се никад не отвара
затворски прозор са гвожђем да не побегну лопови
па кућни са гвожђем да не уђу лопови
лажни прозор само споља на фасади
државни прозор за општину бикарницу и џандарску станицу
и црквени прозор што се прекрије ситном жицом да стакло деца и птице не разбију (ови се праве једанпут у један век)

онда да има прозора: за сиротињу и прозора за богати свет
и прозори прављени из главе
и прозори који се читу из плана

* * *

Уз Стојаново мајсторско право а оно у златни рам урамљено стоји ценовник да људи знаду шта које кошта и пише читко

ЦЕНОВНИК ЗА ПРОЗОР

Прозор од метера висине а на два крила
то кошта 4 стотине у готову
Ако оћеш исти а двострук да је
то дупло кошта због више материјала
Ако оћеш прости са крстом то упола кошта
јер ту иде све на пола материјала
А да кажеш фини трокрилни то помножи
са три пута онај што је од метера
Ако желиш шалоне оне старинске
што ји зову шалокатре
ту додај целу иљаду због ситни дасака
што сунце заклању
А оне ролетне танке па ребрасте
што су жуте од јавора
то само монтирам кад ји из фабрике донесеш

Ја кутију за то правим уз рагастов сами
а ту пасује посебна погодба

Уз све ово дођу масна фарба и лакови
то се рачуна по кантару а то кошта
колко трговци кажу а најбоље је због чиста рачуна
да купиш сам и да на твоје очи прозоре офарбам
да ми после мајку не псујеш.

Уз све ово иду окови и то је већ у рачуну
што ти горе пише
а зна се већ који оков за који пенцер пристаје
само ако ћеш бес да истерујеш и да се важниираш
можеш и другачије окове да захтеваш.

Онда стоје речи мајсторског искуства крупно уписане:

Код наруџбине дајеш пола готовине
Вересија ренде о клин обеси
Пљуни ме ако у пенцер себе не препознаш

Онда му на зиду стоји и овај препис једне старинске песме, каже да је нашо то у једној песмарици што је говорила о свим занатима у стара времена а да се овај препис баш односи на тишљере па је то преписо још док је калфа бијо па сад кад му неко сирове даске за прозор донесе тера га да ту песму прочита а кад тај незна да чита ил не види слова онда му Стојан песму напамет искаже а иде овако:

Као столар говори

Тако ми длета и тестере
не криви мене што ће да те ветрови зими
разладе

и што ћеш у отворе
који су зинули крпе да тискаш
јер сваки чвор на сировој даски
што си је за прозор доно
по једну грбу оставља
па се ту криви
и ту стакло пуца

Да ти је прадеда бор засадио
а дед да га је метно за кућно слеме
ал би тестера змијски циликала

од иверја би направио пантљике
да окитиш коње и фиферe
кад ти свадба буде
и зачикиво би те да ме за напукло стакло
у прозору који ти правим од сувог слемена
просечеш тим стаклом зенице.

А после кад то Стојан напамет искаже неко и врне даске сирове јер му Стојан крило чворновато покаже како се баш код чвора стакло распрсло. А тај што неће сирове даске сувим да замени кад понесе готове прозоре Стојан му хартију са овим преписом уручи па кад после стакло почне да пуца Стојан та стакла неће да замењива, јер му то сувишан посо дође, па тај газда мора да носи крило у Ковачицу код мајстора Јана.

Онда му је висила ова хартија, мало жута, ди је бележио Стојан дужнике а обесио је на стару турпију ома до права а та турпија није више могла да оштри тестере па се лепо видио рукопис ко му је све дужан осто и колико и колко га Стојан чека. А пише:

Рељин Жарко	4 стотине за леви шалон поправљен за славу и за сву фарбу у зелено а две киле и фртаљ фирнајза
Тоза Шепша	1 крило са стаклом 150 динара а дао сам му и лебац од пет кила и полу сланине за крмачу што је чува
шогор Коста	одно стару тестеру скрупним зубима да јаблање поткреше за светог Илију и није још доно
Пиперски	дали капару од 2 иљаде за сав нови тишљерај
Бура Чатлов	наручио клупе 6 дугачки од по 3 метера за бирташку шатру да буду готове за вашар јесењи
Чеда Мандара Савулови	за астал за кујну осто 2 стотине однели кантар на федер да мериду вуну а ни вуну ни кантар нису још донели
Рада Бузацин	још иљаду за пенџере дугује од лане
Вељa Дукин Барбуљов	2 иљаде за све месингане окове за божић обећо кад жито оврше а већ двапут овро
Бесуљови	позлата за крст од преклане.

Кад је била на Петровдан крупа, а лед велик ко голубије јаје а то се не памти:

Фишћанови 12 окна Шенкини 5 Јаношеви 3 Зорки Савуловој 7 Васиљеви 3 код господина попе 9 велики 3 стотине да не плати да урачуна баби за задушнице за натарошки стан 280 а да Миле егзекутор урачуна у порез

Стева Јеврић Буња кад су му лупали пенџере на Бурђев дан што се курво цела иљада

удовици Јелки кад су јој разбили шест стакла велики 5 стотина а Коста касапин да плати а он неће

Кад су Јерези лупали стакла за изборе
опет натарошу седам споља и два и споља и изнутра видићемо ко ће да плати јел он јел Рада Бабин што је водио опозицију

Ватрогасцима не зна се ко је лупо 12 са сокака већ сам седам пута иско а они кажу да чекам док не уватиду оног ко је лупо а сви знамо само нећемо да кажемо нека траже

Бури Чатлову 9 са сокака 520 а да урачуна у мој дуг њему што сам узо од њега три сува јасена

На соколану кад је била забава 14 мали разбили момци из Старог Села а то ћу сигурно да отпишем као мој прилог за омладину ништа нисам дао кад се соколана дизала

Комшији Јоци 3 са шора што сам ноћу замењиво а да нико од комшија ни не зна кад су Славујки момци насобу разбили јер је одбила са Чедом веридбу.

У веркштету ди је Стојан прозоре спајао ширио се мирис старих шума кад се стабла на фришко посеку.

Кад су сестру Јелицу удавали три месеца је мирисало на бело липово дрво. Купили га да девојачки штафир направе за два кревета брачна огледало на три крила двокрилни орман и астал за шест персона а столице са наслоном.

Овај се мирис смењивао са мирисом суве чамовине што се на стругарама ширио. Испуњаво се веркштет мирисима смоле жуте као злато лепљиве као мед, после се све ово пресељавало у прозоре па је тако трајало док се прозори не офарбу, а после је на фирнајз и сикатив мирисало.

По отворима озиданих кућа распознавали смо чији ће пенџери да буду.

Ено под шупом стоје три нова трокрилна за нову кућу Пере Бугарског, само да жито прода доћиће да ји узме.

У веркштету стоје два пенцера нова новцата још нефарбана Гуте Бесуља он ће старе прозоре новим да замени. Сутра ће по њи да дође.

Ту су и нови шалони деда Гаје Безаровог, каже да су стари кућу служили равно 70 лета а да су ји киша и време појели. Једно је крило старо од шалона доно да по том крилу Стојан нови прави.

Сјај прозора усликано време

Иза стакла препознајем себе како сам стасо до прозорског рама: ево више дете нисам. Имам и раздељак у коси па личим на све мушке у кући кад су шеснајст година имали и кад су пуштали прве науснице а имамо и очи сличне, па као да у свом лицу препознајем прадеду Илију са његове момачке слике.

Дуго пред прозором стојим. Почињем да видим слике, ево видим све солдате рођене у нашем сокаку који су се на овом стаклу у пролазу огледали и као брошеви стоје поређани на овом сјајном окну. Видим све оне војнике из доба цара Фрање и два краља. Видим на грудима мало ордења носе а иза њи много посејани хумки. Па то су гробља цела.

У стаклу застали сви солдати и војници у осамнаестој загледани, широко отворили очи са последњег огледања и каранфилом црвеним у коси и никад више себи невиђени. У стаклу стоји слика велики ред мртви војника.

Уз њи видим момке што су пре визите помрли од разни болести: од јектике црног пришта и тифуса зарђалог гвожђа оштре косе и мотике од дављења и лудог убиства па нису могли да умру у бој за три наше отаџбине.

Они су далеко у дну слике, нису у стакло загледани, јер су смрти биле с дугим боловањем ил изненада, ту у селу на браздама ил на самој реци, па се нису огледали.

После видим у овом огледалу све девојке и нове младе како дотерују бујне косе бреновање и везују повезаче на девојачки чвор. Ту су и наше баке као нове младе тек доведене и њине кћери као удаваче и видим све водоноше како се у струку и сјајном стаклу клате са питком водом на обрамицама. Ту су после и момци што пију из ведара воду па се од просуте воде оперу слике и стакло буде бело ко небо.

Онда наиђу сватови па видим све ајгире о којима је још мој прадеда причо, па оне што ји отац спомиње из

његови момачки дана, па прођу ови најбешњи пастуви с којима моје вршњаке жениду, па се чује како бесно ржу и сав се сокак испуни јеком звекира и вриском кумовских момака.

Онда пред стаклом пронесу покојнике, па буду црне слике с много гологлавих људи и жена у црне мараме. То не волем да гледам, ал капу скинем да мртви прођу и од прозора се мало одмакнем.

После њи наиђу мала деца што ји носе у јастуцима ил за руке воде или трче сама па тад прозору опет приђем па гледам веселе слике како деца расту! расту до први наусница и прве свилене мараме, па се одједном сва деца претворе у момке и војнике у девојке водоноше и у младе мајке.

У огледалу сокака увек су живе слике.

Два писма

1.

Писано писмо од мене ваше кћери Косане
да знате да сам увређена
чула сам бабо да сте спољна окна продали и пропили да вас буде срамота. Ко је још чуо да се прозори за ракију дају сем ако нису они што пропадају. па им и није важно шта ће свет да прича како сте кућне очи пропили и целу нашу кућу осрамотили.

Како ћу ћерки да причам какви су нам били прозори док сам се код вас девојчила и како да је сада учим како ће прозоре да украси да знаду да је до девојке стигла и баш чујем лепу вест како сте ји продали.

Бабо то је велика срамота. Не кажем за амбар он се споља не види ни за кола не кажем јер шта ће вам кола кад коње немате то разумем. Да је нешто Браца остао од рата жив пре би отсеко и себи и вама руке него да прозоре са куће продате.

Бабо да знате никад вам у кућу доћи нећу због ове срамоте. Јер може да се деси кад дођем да ни унутрашња окна више не затечем.

Знам да вам је тешко што сте сами. Ал ко ће да остане свама да живи на кућној промаји лепо сте почели.

Толко док ми не отпишете одговор.

2.

Писано писмо од мене твог бабе а уствари од руке Милановог Анђелка јер су моје руке све у ранама

ти мислиш ћери да је мени до прозора. Мрзим ја прозоре јер шта ће ми живот кад морам да се у те прозоре сам урамим а не могу да знам ни ко сам јер сви сте ме напустили. Ти знаш добро да сам ја те прозоре волео као најлепшу слику кад се у један твоја мати урами а у други стојите ти старија са дугим кикама и Браца са гимназијском капом. Па се смејете сви троје док вичем к а п и ј у сколима пред капију а ви као не чујете ђаволи једни.

Ти знаш добро да је бабо сваког пролећа сам фарбао прозоре у масну фарбу што је мати изабере.

Јер како би ја препустијо да ваше две слике буду у опали прозор урамљене. Па сам једном и мислијо како би било фино да вас у златну фарбу урамим. То би тек била права куповна слика а нисам никад чуо да је ко то радио на свету. И бијо би офарбо тако да сам нашао златну фарбу.

Кад си се ти удала малко сам прозоре запустио а после је дошао рат а ти добро знаш како смо из рата изашли. Мати ти и Браца нису више могли да буду живе слике у прозору а и ти си ретко долазила и твоју сам слику заборављао а њихову сам само у сну понекад сањао.

Грдиш ме кћери што сам продао спољна окна и због пића а да знаш да пијем због слика из наших прозора које ме у сну прогањају. Сваку ноћ у сну вичем К А П И Ј У У У У а ви се сви са прозора смејете а ја вас не видим јер ми се спољна окна замутила па скачем са кола пред затвореном капијом и разбијам окна да вас у прозору нађем. Тако је у сну.

Тако сам вас пијан три пут у прозору ноћу ове зиме тражио јер сам код капије пијан викао к а п и ј у у у а ви сте се смејали иза мутног стакла.

Већ трипут сам лежао стаклима исечен и нова стакла у рамове мећао и добро је што ти о том нису говорили људи јер не би волео да ме таквог исеченог видиш а знам да би и прозоре разбијене оплакала. А не би волео ни да видиш крваве трагове под прозором што на зидовима стоје.

Имам ја од чега да пијем и нисам продао прозоре да их пропијем. Рачунам трезан шта распродајем ове ћу године пропити косачицу ону америчку што је зову Масај Харис сад је сви траже јер је предратна.

А спољне рамове што сам продао мислим да ћеш моћи сада да разумеш могли су да ми дођу главе због старих слика. Сад ћу да наручим храстове шалоне па кад рукама пијан лупам нек ме длanови заболе можда ћу се тако отрезнити да ваше слике у прозор не тражим. Толко за одговор а кад ћеш да дођеш.

Зоран Петровић

ПОПЛАВЉЕНО ОСТРВО

Док су ишли улицом чули су звук творничке сирене. Јошка је држао Дунду за облу мишицу. Дунда је имала бордо блузу са кратким рукавима, и он ју је држао тако да је додиривао поруб̀љени рукав блузе. Он рече да би било добро да сврате негде и поједу нешто. Дунда рече да није гладна. При ходу је махала рукама. Ишли су поплочаним делом тротоара поред зида Зоолошког врта. Из отворене капије, с друге стране улице, излазиле су раднице. Зграде творнице виделе су се даље иза ограде. Два камиона, која су ишла један за другим на кратком растојању, растерали су раднице са коловоза. Оне су сада биле на другој страни улице као у поворци. Високи прозори творнице блештали су на сунцу. Из Зоолошког врта допирао је оштар задах животињског измета. Дунда рече да смрди. За камионима путем вукао се низак облак прашине. Јошка испусти њену мишицу. На њеној кожи познавали су се трагови његових прстију. Од поворке радница одвајао их је ред платана. Стабла су била с њихове стране улице. Њена мишица била је бела и гњецава. Неке раднице, у групицама по три, са мрежама и ташнама, прешле су на њихову страну и сад су им ишле у сусрет. Зид се настављао на куће са ниским приземним прозорима. У кућама су становали чувари Зоолошког врта. Док су се мимоилазили са радницама, Дунда завири у један прозор без завесе.

— Па није им баш удобно — рече Дунда.

— Можда и јесте.

— Али како може да буде?

Јошка ништа не рече. Погледа у двориште које се видело између отворене творничке капије. Двориште је било пусто и само је један човек поливао аутомобил.

Пошли су улево према огромној каменој капији која је некад била између зидина. Сада је она штрчала између насипа обраслог травом. Понегде је насип био прошаран голом земљом. Кад су прошли капију пред њима се рашири пољана оивичена са обе стране путем. Десним путем пролазила је дробилица. Неки дечаци јурили су за лоптом. Играли су боси по трави и неки су се свукли до појаса. Јошка предложи да седну у траву. Сунце је пријатно изгрејало, али у хладу дрвећа било је прохладно. Дунда рече да је земља још влажна и студена.

Сели су на белу, рапаву стену. Био је то неки остатак градских зидина. Дунда га прво опипа и рече да је хладан. Ипак су сели. Дунда је села на марамицу. Гледали су дечаке који су јурили лопту. Јошка покаже руком на падину обраслу у жбуње и дрвеће.

— Како ти изгледа?

— Одозго се не види.

Понекад су гледали у Дунав из парка који се завршавао на ивици падине.

— Вараш се. Види се.

— Никад је нисам загледала.

— Изгледа као да се дрвеће пење.

— Па дрвеће се не пење. Оно стоји.

— Баш си нека! Па сигурно да стоји.

Док је говорио, играо се бурмом на прсту. Скидао је и полако навлачио као да загледа да ли је оставила неки траг на прсту. Дундиној мајци бурма се усекла у гојазни прст и сад није могла да је скине и да хоће. Ни сам није знао како се тога сетио.

— Шта си урадио?

— Ништа. Обећавају.

На пољани испред њих дечаци су се препирали. Чула се галама, али нису могли да распознају гласове. Скупили су се у гомилу на другом голу, који је био даљи од њих. Голове су направили од кошуља, панталона и ципела.

— Па рекао си да ће да те приме од првог.

— И мени су рекли да ће да ме приме на посао.

— Мени није свеједно да ли ће то бити овог првог или другог првог.

— Ни мени није.

— И на чему смо онда?

— Рекли су да дођем за недељу дана. Још ће погледати.

— Тако бих волела да се то већ једном среди.

— Онда бисмо се средили. Изнајмили бисмо собу и било би нам фино — рече. — Не може бити боље.

— Зар није боље да станујемо код мојих за прво време.

— Хтео бих да не зависимо ни од кога.

— Али ти знаш како су собе скупе.

— Па нека су! У прво време бисмо се помучили.

— Ја мислим да је боље да будемо код мојих.

— Видећемо.

— Па сигурно. Не треба журити. Само да добијеш тај посао.

— Баш смо килаве среће. Само да крене већ једном.

Јошка је гледао дечаке који су се растрчали по жбуњу у подножју падине и тражили лопту. Даље, иза њих, видела се пристанишна дизалица. Неко време су ћутали. Јошка погледа дрвеће на падини.

— Зар ти не изгледа да се дрвеће пење?
— Опет ти! Одозго изгледа као да се спушта.
— Али ми смо сада доле.

Јошка предложи да се успну до почетка парка. Тај део са дрвећем био је густ и дивљачан. Она рече да не може јер има најлон чарапе. Назирало се неколико стазица које су вероватно водиле до врха. Утабане стазице беласале су се на сунцу и нестајале у жбуњу и дрвећу. Јошка се играо бурмом. Она предложи да пођу калдрмисаним друмом који је водио поред цркве. С леве стране на том друму биле су развалине зидине и кула. Морали би да прођу поред цркве пре него што избију на степенике. Јошка је гледао у том правцу.

— 'Ајдемо на купалиште — рече после неког времена.
— Па још није сезона.
— 'Ајдемо да видимо на шта сад личи.
— И онако ми је већ хладно одоздо — рече Дунда устајући. Насмејала се некако стидљиво као да је поменула нешто што се не сме. Чим се насмејала на левом образу појави се јамица. Имала је јамицу само на левом образу. Јошка нагну главу да је пољуби. Али само што је принео усне њеном лицу, кожа се затеже и јамице нестаде.
— Никад не могу да те пољубим у јамицу.
— А баш мораш.
— Једном морам.

Увек кад је приносио усне њеном меком образу, трудио се да нађе место где се јамица појављује. Али није био сигуран да је пронашао то место на образу.
— Увек ми се чини да се јамица појављује на другом месту.
— То си ми већ рекао.

Дунда још једном предложи да пођу калдрмисаним друмом, али је Јошка повуче за собом.

Купалиште је било иза железничког насипа, старо и запуштено. Спустили су се дрвеним басамцима који су шкрипали под њиховим ногама. Дунда је пазила где ће да стане.

Лево је било дрвено купатило са кабинама. Још се на њему нису опажале припреме за сезону. Сунце је грејало. Испод стубова купалишта лежало је седам-осам преврнутих чамаца. Један чамац био је извргнут на бок. Дно чамца било је црно од катрана. Десно од купалишта, поред настрешнице и испод ње, била су четири преврнута чамца. Јошка је гледао преко, у острво. Вода се још није повукла са њега. Као да је дрвеће расло из воде.

Стајали су и држали се за руке. Сунце је било високо изнад, као да удара у њихове главе. Јошка раскопча два горња дугмета на тамној кошуљи.

— Још је под водом — рече.
— Па рано је.
— Главно је да је острво на месту.
— Ја видим само дрвеће.
— Оно је испод. За који дан ће се појавити.
— Никад нисам била тамо. Мама ме није пуштала.

Јошка је ухвати за мишку и ништа нису говорили. Њена кожа је била млака.

— Одлазио сам тамо.
— Мене мама није пуштала — рече и погледа га. — Ти ћеш ме водити.
— Има вирова. Ти знаш да си лош пливач.
— Али можемо чамцем.
— Није занимљиво ићи чамцем. Сувише је близу.
— Али ја бих хтела да идем чамцем.
— Добро — рече. — У лето увек има некога ко превози преко.

Испред њих на десетак метара протицала је мутна река. Јошка није могао да види да ли је вода над острвом мутна или бистра.

— Као клинац ишао сам преко.
— То мора да је узбудљиво!
— Нико није заглавио од наших. Ако шлепови наиђу, онда смо се хватали за њих. Уз шлепове има понеки чамац.
— Шта сте радили тамо?
— Купали се и јурцали. Тамо је дивљина. Купали би се до мрака и секли бамбусе. После смо их продавали.
— Пошто?
— Не сећам се. Нашло се за биоскоп или тако нешто.

Један тегљач вукао је за собом узводно три празна шлепа и привезане чамце. Тегљач пусти дим и он се распрша по чистом небу и зачађави сунце. Из даљине чула су се црквена звона.

— Ти ћеш ме повести.
— Сачекај да се вода повуче. Не може пре.
— Не мислим ни ја сада.
— Зашто не сада?
— Па још није време. И острво се не види.

Сенка оближњег стабла падала им је пред ноге. Јошка погледа купатило са начичканим кабинама и ограђеном терасом. Доле су били чамци које је требало прелити катраном и запушити кучином.

— И ове године закаснићеш сезона.
— Мислим да не бих могла да отпливам донде.
— Можда би и могла. Али има вирова и може да буде опасно.
— Али ти би био са мном.

— Боље чамцем. У лето има моторњак који пребацује преко. Пре — тога није било.

Дунда је хтела да смочи руке у Дунаву и види каква је вода. Пошла је неколико корака напред, али се зауставила испред појаса муља који ју је одвајао од реке. Стали су поред бетонског постоља за сунцобране.

— Шта смо све радили на острву! — рече Јошка. — И мене нису пуштали. Колико сам само батина извукао, али сам ишао преко.

— Ниси био одавно тамо.

— Последњих година ишао сам на море и никако нисам имао времена. Уобразио сам да је река мутна и прљава.

— И сад је.

— Па да видиш, и није! — рече Јошка. — Кад се једном уреди ићи ћемо на море.

— Кад би само добио посао у том предузећу.

— Па добићу га. Само се одуговлачи.

— Можда би требало да одеш тамо сутра.

— Рекли су ми да дођем за недељу дана.

— То су ти рекли. Али иди сутра. И питај да ли може од овог првог.

— Не знаш ти какви су то људи! Срећа моја што имам тебе која хоћеш да чекаш.

— Знаш да смо двапут померили свадбу.

Гледао ју је док је ногом шарала по земљи. На врху десне ципеле нахватало се мало влажне земље.

— Имам среће. Да је нека друга, дигла би нос и не би ме ни погледала.

— Ти знаш да те ја волим.

— То и треба да знам. Да само знаш какви су то људи! Њих уопште није брига што смо ми двапут одлагали свадбу.

Отишли су до трбушастог, изврнутог чамца. Он је подиже и она је сад била на чамцу. Једном се руком придржавала за настрешницу и сад је могао да је пусти.

— Хтео бих да се бућнем у воду.

— Прехладићеш се. И још није време.

— Хтео бих да видим да ли је река на месту.

— Не буди луд! Па видиш је.

— Друго је то кад уђеш у њу.

— Али разболећеш се. Знаш какво је време.

— Не бој се. Отпоран сам на те ствари. Туширам се преко целе године хладном водом.

— Немој.

— Ма шта има да се бојиш!

— Боље немој. Може да те ухвати грч. Вода је хладна.

— Само да се бућнем, и напоље.

Дунда га тапну по образу и рече да је неваљао. Онда јој он рече да се окрене јер ће он го голцијат у реку. Дунда

се окрете и гледала је у другу страну. Преко настрешнице видео се багер који је са обалом спајала огромна, црвена цев и дашчани покретни мост.

Јошка је скидао са себе ствари и бацао их на гомилу. Чим је скинуо и последњи део са себе, осети се лак.

— Немој да идеш далеко — опомену га.

Погледа срамежљиво око себе. Никог није видео. Погледа Дунду и крену према реци трљајући руке. Био је смешан сам себи го голцијат са бурмом на руци. Врати се и стави бурму у мали џеп на панталонама.

— Може — нестрпљиво упита Дунда.

Јошка је јурио према реци. Под ногама осети муљ пре него што је загазио у реку. Ушао је у воду до колена и протрљао груди обрасле паперјастом длаком и слабине. Затим се буђну у воду.

— Може — јави се он.

Она је стајала на чамцу и климала главом као да га прекорева. Махну јој руком и заплива.

Пливао је у правцу острва. Пливао је укосо да га вода не би сувише занела. Тако је радио пре кад је ишао на острво. Лево, даље уз реку, била су три напоредо поређана шлепа са чамцима. После неколико јаких замаха погледа острво. Сад, кад му је само глава вирила из воде, чинило му се као да се острво појавило. Поглед му је био мало изнад воде. То није могао да види са обале. Острво му се учини даље него кад га је гледао са обале, као да није много одмакао. Направио је неколико замаха и сад је пливао узводно.

Са обале острво се увек чинило ближе. Сад се одржавао на води и, мада је још имало доста да се плива до њега, могао је да распозна крошње дрвета који се љуљају као да их Дунав њише.

Јошка се окрену да види колико је отпливао. Било је више него што је мислио. И обала је била далеко. Дунда је сишла са чамца и махала му да се врати. Кад је улазио није мислио да кваси главу, али сад зарони. Пошто је узео доста ваздуха, Јошка зарони још једанпут. Кад је изишао на површину Дунда му је махала. Јошка је посматрао доњу ивицу купатила. Није дуго пливао и вода га је сад занела. Дунда је стајала поред гомиле са његовим стварима и махала му да се врати. Морао би да плива узводно да би изашао на отприлике исто место на обали одакле је кренуо. Погледа острво, па онда Дунду. Дунда је сад пришла ближе реци. Струја га је благо носила, док се он одржавао на површини воде.

Славко Лебединski

ДЕСЕТ СОВЈЕТСКИХ ПЕСНИКА

* * *

Све су приче испричане свима,
Да л' под клењем, да л' под брестовима.
Све путеве стопе изгазише,
Али нигде трага после кише.
У јесен, уз хуку урагана,
Све се лишће откине са грана,
Но свежина оста сећањима —
Старење не доликује њима.

Николај Тихонов

ДВА ДАТУМА

Знам: доћи ће и смрт што сваком тражи своје.
Два датума ће тад под сликом да ми стоје.

Између бројки тих повлака једна кратка
у себе сместиће мој живот, без остатка.

Реци о мртвоме, у знак другарства чврста:
Увек му сметала опширност свију врста.

Стјепан Шчипачов

* * *

Ти си туђа жена, ти си туђа жена.
Дужна си да волиш другога, не мене.
С њим буди ведра и срце раскрави,
Мене заборави, мене заборави.
Заборави глас мој, очи, руке моје.
Без виђења нашег лета нек се роје . . .
Али шта ћу, мила, — реч ми кажи праву —
Кад не могу тебе дати забораву?

Стјепан Шчипачов

* * *

Софији Кревс

У земуници малена пећ.
Жустро букти пламен у њој . . .
И хармоника дозва ми већ
Твоје очи и осмех твој.

Џбун о теби ми зборио, тих,
Покрај Москве, на снежном тлу . . .
Да ли чујеш: сву нежност ја слих
У жив глас што тугује, ту.

Између нас — снежних наноса круг,
Поглед твој из даљине сја.
Пут до тебе је тежак и дуг,
А до смрти — корак ил' два.

Песмо, терај тај ледени хлад,
Срећу моју тражи кроз ноћ . . .
У земуници топло је сад:
То је чежње огањ и моћ.

Алексеј Сурков

* * *

Венцима је земља прекривена,
Плету венце и сета и срећа . . .
Где су твоје руке од пе́лена,
Где си, моја радости највећа?

Изнад земље и видиком целим
Вечно небо пламти, блиста рујем . . .
Лепотице с ушнама веселим,
Где си, где си, — твоју реч да чујем . . .
Куда хиташ, вољена, у зори,
С мојом судбом што је немир скрила?
Јато птица крилима шумори
Над заселком оним где си била . . .
Ливадама цветним завичајним
Ја бих с тобом ишао довека . . .
Обдари ме радостима трајним,
Нека се распршти сета мека.
Снег већ копни. Пролеће се спрема.
Шта да кажем оној коју сним?
Само: Да на свету тебе нема,
Просто не знам шта би било с њим.

Александар Прокофјев

ПЕСМЕ

Он тражи још са прага:
— Дај ми песме!
Сав је у томе, неће песме пресне.
Када је тужан — подај ведре песме.
Весео кад је — сузну песму чека.
Таква му нарав. Напослетку, нека . . .
Да нема право, он зацело не би . . .
— Па добро! Бирај шта се свиђа теби.

Изабра. Чујте: пева! Али . . . Шта је?
Овамо мења, онамо додаје.
Овлаш понеко место преиначи.
Но ипак на свој начин пева, значи.
Изнова ко да ствара песме снене —
За цурице по моди одевене.
То нису туђе већ његове песме.
Е, волим што их бол дотаћи не сме!

Леонид Мартинов

ГРАНИЦА

Одбаци
Помисао:
Стојим ту,
Само ту, — у овим данима мојим;
Једино у њима постојим.
Маштај:
Како идеш дуж границе
Која дели прошлост и будућег странице.

О, границе прошлости и свег што
долази! . . .
Граница у знаку последње станице
За возове разних састава и дужина,
За кола и колица на дугој стази . . .
Чак и тријумфâ тешки пртљази
Остају пред међом невидљивих
трошарина.

Замисли: у ровове крај пута се скрили
Бачени фијакери, на старо навикли,
Носиљке, додељени аутомобили,
Дотрајали бицикли и мотоцикли,
Ваздухоплови времешни и неумешни,
Аеростати којима слабост смета,
Цепелини, ти гиганти смешни,
Понека неузлетела ракета . . . —
За труд толики — штета
И за неплодне жеље толике!

Но гледај
Будућности слике:
Преко границе што *јуче* од *сутра* одваја
Ваљају се дотле непомичне дике,
Померају се здања, већа и мања,
Творевине веома разнолике —
Оличен човеков гениje . . .
Да није ово за њих најубиственије?
Како ли подносе непокретне творевине
А не постају, до темеља, руине?
Ето, подносе . . . Види хангаре, стадионе,
Циркусе, храмове и пантеоне . . .
Гле, некакве мраморне колоне
Граничним пољем вуче трактор!

Али оно главно —
То је атомски реактор.
Ваља ге превести опрезно, без штете, —
Додири и везе да се не ремете —
Преко међе прошлог и свег што долази.

Леонид Мартинов

* * *

Ако болест ме сколи,
ја нећу лекаре да гњавим.
Вама, другови, кажем
(и није то бунцања знак):
Красну степу му прострите,
ону са маглама плавим,
а узглавље нек буде —
звезде поноћне зрак.

Ја сам ишао стазом
што није за слабе, зацело.
Ако ране изнесем
из битки за праведан свет,
пут планински ми ставите,
одмах, ко завој, на чело,
а на ћебету шаре
да чине јесењи букет.

Капљице ил' прашак? То отпада.
Кад на стаклу чаше спектар сја.
Зар не лечи сребро водопада,
Жарки ветар са пустињског тла!

Многи векови дишу
планином, и морем, и горјем.
Чим погледаш — осетиш:
да, живот је вечности глас.

Нису жуте обланде,
већ облаци расути мојим обзорјем.
Млечним путем, не болничким ходником,
ја ћу отићи од вас.

Јарослав Смељаков

* * *

Упознај себе!
Да, лепо је делити савете!

Спреман сам да себе окренем наопачке,
Тако да постанем објект
Себи самом.
Тада ће постојати двојица.

Штавише, могла би се створити
Читава дисциплина
Под називом „Ја“.
И то би било доступно изучавању
Као и свака друга наука.
Чак би се могли полагати испити,
Под претњом слабе оцене
И понављања.

Ево мог рендгенског снимка:
Плућа личе на сребрнаст вео,
Јетра — као тврда репа.
Ту су и анализе. Па дневник
С описом породичних збивања
И разних мисли што синуше
кроз главу.

Људи се устручавају зато што
нису анђели.
Кад год излазе из реке,
Умотају се у чупаве пешкире.
А после тога певају на клупици
романсе
И праве се бића без варења.
Ево мог рендгенског снимка.
Ту су анализе. Па дневник.
Појмићу себе другога.
Али како да појмим себе првога?

Евгениј Винокуров

„ДА“ И „НЕ“

(Из стихова о љубави)

Ја сам као воз неки
што јури кроз године — сне,
Увек између градова
названих „Да“ и „Не“.
Живци су ми затегнути
међ ова града два;
трепере, попут жица,
између „Не“ и „Да“.
У „Не“ су одбацили
читав љубави свет.

Сав град „Не“ —
то је чамом тапициран кабинет,
где, чим сване,
жучју премажу паркет,
где је сваки предмет
мрачан, зао, клет.
Зидови су
од невоља
од лажи
постеље те.
Не вреди тражити савет:
нерођен — к врагу! — он мре.
Ни присне речи ни цвећа . . . —
отерај наду што пре.
Све писаће машине
с индигом куцају, гле,
одговор увек исти,
одговор: „Не — не — не . . .
не — не — не — . . .“
А кад се угасе светла,
почиње авети слет.
Играју градом целим
свој стравични балет.
Цркавај до миле воље,
ту нема оног ко сме
да ти дотури карту —
да одеш из града „Не“.
Но, живот у „Да“ се креће
шевине песме током.
Не зид
већ слика гнезда лебди човеку пред оком.
У руке твоје хоће
звезде на небу високом.
Толико усне чезну
с твојима да се споје,
Зборећи једва чујно:
„Ништа, ситница то је . . .“
Задиркује те цвеће,
нудећи јарке боје . . .
Мучу ли мучу краве —
почастиле би млеком.
Побегле сумње далеко
од сусрета с човеком.
Ако те жеља зове
ка другом поднебљу неком,
за час из града крећеш —
ваздухом, копном, реком . . .
Па чак жуборење вода
једину поруку зна:

„Да — да — да . . .
да — да — да . . .“
Ипак, признаћу, каткада
кињи ме досада зла —
зар баш без икакве муке
толико да стекнем ја
у овом граду свих боја,
у светлећем граду „Да“ . . .
Боље, нек мени до краја
протекну године све
у јурењу оном сталном
између „Да“ и „Не“!
И нека живци трепере
између града два,
названа „Не“ и „Да“.

Евгениј Јевтушенко

НЕЖНОСТ

Зар ово не траје преко временских међа?
Овим се, збиља, правичност вређа . . .
Где се и када створи модна дужност:
„Мртвацу — сва пажња,
живом — равнодушност“.
Људи се грбе,
чашице преврћу,
нестају редом, однети смрћу.
Па им одрже — онако, пред историјом,
говоре нежне . . .
да чује крематоријум.
Шта се Мајаковском при свршетку јавило,
пиштољ у руку шта му је ставило?
А њему —
с таквом спољашњошћу
и гласом —
кап нежности једна
постала би спасом . . .
Од живих —
само тешкоћа неизбежност.
За смрт једино добија се нежност.

Евгениј Јевтушенко

БАЛАДА ТАЧКЕ

„Зар о тачки — пилулици самртног чина?!“
Блесавко!
А онај метак — за Пушкина?

А ветар што је звиждо, попут кларинета,
Кроз просвиране главе највећих поета?

Хитала је, гнусност пробуразив стрелом,
Звиждука траекторија — ка потомству целом.
Тачка постојала није, већ почетак пута.

Као врата станична, земља нас гута.
Тачка тунела — пиштољ се црни тамо . . .
Куда ли она води?
Бесмртност? Ил мукло нестајање само?

Нема смрти. Ни тачке. Постоји путања метка.
Друга пројекција исте праве, од почетка.

У буџет природе не спада тачка.
Бићемо бесмртни.
И то је тачно.

Андреј Вознесенски

ГОЈА

Ја — Гоја!
О, левкови очију које ми крвник искљува,
кад слете на поља обнажена, сува.

Ја — Туга!

Ја — говор
И снег прве године ратне
и згариште спаљена града.
Ја — сав сам од глади.

Ја — грло
Обешене чије се љуљало тело,
као звоно без поја.

Ја — Гоја!

О, гроздови
Зрења! Отерах на запад плотуном
чак пепео мртве најезде.
У свод спомен — неба су крепке укуцане
звезде,
ко ексери, одмаздо моја!

Ја — Гоја!

Андреј Вознесенски

* * *

Тај поход ноћни! Мора се у мрак,
У свет без Месеца,
У пустиње улица . . .
Нека нас води звездани пешак,
Јер ми смо добре пчеле
Без кошница.

Бескућништво свих љубави без дна!
О, душо,
Вичи у бескућном бдењу —
Као што дрво без лишћа и сна
Виче кроз нагу самоћу јесењу.

Сергеј Поликарпов

Превео *Лав Захаров*

ФИЛОСОФИЈА У РИМСКОМ ВЕКУ ХЕЛЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

1. Продужење ранијих школа

Уколико се гаси живот традиционалне религије, утолико образовани људи траже замену у филозофији, док се најшири народни слојеви обраћају мистеријским религијама које долазе с источних страна.

Налажење Аристотелових списа и њихово издавање створило је основу за широку коментаторску делатност. Од перипатетичара истиче се *Александар* из Афродисијаде у Карији, који се за владавине цара Септимија Севера бавио углавном објашњавањем Аристотелових дела, али је написао и неколико самосталних списа. Неки његови коментари сачувани су.

Од присталица Платонове (академијске) филозофије треба споменути *Касија Максима* из Тира, који је живео за владавине цара Комода. Од њега су сачуване 41 беседа, у којима се платонска филозофија спаја с киничко-стоичким елементима и обрађују најразличнији предмети.

Епикурову школу представљају *Сирон,* учитељ младог Вергилија, и полиграф Филодем из Гадаре (110—28), од чијих су се многобројних списа сачували остаци у библиотеци његова пријатеља Л. Калпурнија Писона у Херкуланеју и, напослетку, *Диоген* из Еноанде у Ликији, који је својим великим натписом хтео да грађанима свога града покаже пут спасењу и слободи.

Панетије, који је рођен између год. 185-е и 180-е, а умро у почетку I-ог века с. е., отвара нов развитак и средњи период стоичке школе. Био је из Линда на острву Роду, који се у политичком погледу одликовао узорном умереном демократијом, еуномијом и социјалним духом поседничких класа, а ове су умеле да острву очувају стварну самосталност и да му прибаве значај политичког чиниоца који је од Римског сената узиман у рачун. За његов живот били су пресудни његов долазак у Рим и познанство с многим утицајним Римљанима, а нарочито с Гајем Лелијем и његовим присним пријатељем П. К. Скипионом Африканцем Млађим, кога је пратио на његовим путовањима. Његов саобраћај с Римљанима значајан је нарочито због тога што је он стоичку

философију пресађивао на римско земљиште, где је она извршила велик утицај. Од његових списа, у којима је већим делом обрађена практичка философија, најчувенији био је *О оном што доликује*, који је Кикерон слободно обрадио у I-ој и II-ој књизи свога списа *О дужностима*. Од осталих списа спомињу се *О еутимији, О философијским правцима, О промислу, О Сократу и сократовцима*. — Његов најзнаменитији ученик био је *Посидоније* из Апамеје у Сирији. После многих научно-истраживачких путовања настанио се у Роду, где је основао чувену школу и где су га слушали Кикерон и Помпеј. Као многи Хелени пре њега, и он је у себи удруживао државника и философа: био је притан, највиши државни службеник у граду и двапут путовао у Рим у дипломатском послу, јер су га Рођани наградили грађанским правом. Једна од најблиставијих мисли у мозаику његова импозантног и уметничком снагом уобличена система јесте мисао да цела васељена није друго него универсална симбиоза и симфонија, симпатија и симфија, јединствен и жив организам у којем су сви његови делови повезани један са другим и са целином, а један од тих делова јесте и човек, у којега је „логички део душе“ састављен од једнаке грађе као и светски ум и космос уопште. Супротно ранијим стоичарима, он сматра да сврха васпитања није апатија, тј. потискивање нагонског живота, него духовно држање у којем нагони не постају сувише јаки да ум онеспособе за вођа, али ни сувише слаби да слушају његова наређења.

Облагорођеном кинизму враћа се *Епиктет*, рођен као роб између год. 50-е и 60-е у Хијерапољу у Фригији. Дошао је у Рим у дом Неронова свемоћнога гардиста Епафродита, који га је доцније ослободио. Још као роб слушао је предавања стоичара Мусонија Руфа, кога је због тобожњег учешћа у Писоновој завери Нерон прогнао, а Галба вратио. Кад је год. 94-е цар Домитијан наредио да сви философи морају оставити Рим и Италију, Епиктет се преселио у Никопољ у Епиру, где је основао своју школу и живео од својих предавања. Није ништа написао, али је његове разговоре за се забележио и после његове смрти и издао ученик Флавије Аријан. То су *Разговори Епиктетови* у 8 књига, од којих су сачуване прве четири, и сачувани *Приручник Епиктетов* и *Хомилије* у 12 књига, које нису сачуване. *Приручник* је у нас трипут превођен: 1) *Сети се или ручна књига стоичког морала*, превео М. И. М., Лесковац 1882; 2) Д-р Коста Ђурић *Етички принципи философа Епиктета*, Београд 1925; 3) *Приручник Епиктетов*, превео и увод написао М. Н. Ђурић, Београд 1958. У својим основним теоријским ставовима Епиктет учење стоичке школе ослобађа од његова појмовног схематизма, те се у облику и стилу ослања на киничко-стоичку дијатрибу, тј. популарну обраду једне

философијске, већином етичке теме, без великог систематског апарата, у облику лаког разговора, зачињеног живим сликама, духовитим обртима и антитезама. И он је с великом љубављу обрађивао стоичко учење о унутрашњој слободи човековој, о екуменском грађанству и љубави према свима. Његова лепа, киничко-аскетска у А. Гелија сачувана девиза гласи „Подноси и прегарај", али то је сведочанство исцрпености, уморности и клонулости хеленског човека, више хероизам патње, повлачења и непротивљења злу, неголи хероизам прегалаштва и савлађивања препона. Под Епиктетовим утицајем био је *Хијерокле* из Александрије, који је написао спис *Етичко елементарно учење,* од којег су до нас допрли остаци. Од *Анеја Корнута* из Лепте у Африци сачуван је спис *Преглед предаје о хеленском богословљу,* писан у традицији стоичког алегоричког тумачења митова. У том правцу и неки Хераклит је написао *Хомерске проблеме.* Последњи знатни стоичар био је цар *Марко Аурелије* (121—180), који је у афористичком облику написао спис *Разматрања о самом себи* у 12 књига. Томе списку дивила су се и два владара, такође философи: цар Јулијан, у чијој сатири *Гозба и Кронова сетковина или Кесари* цар-философ добива прву награду, и још после више него хиљаду и пет стотина година немачки цар-философ и пријатељ слободне мисли Фридрих, који је, као и сам стоичар на престолу, био први слуга своје државе, и кога је Волтер, у једном писму Аржансу, назвао Марком Аурелијем Севера, а Ламетри Јулијаном Севера. Док из Епиктетова списа зрачи топло осећање и лепо поуздање, из царева зрачи дубока ресигнација која даје обележје целом спису. Кад га човек чита, чини му се да ходи по јесењој шуми, која је пуна мириса од златног и пурпурног лишћа које вене. Превод у нас: Марко Аурелије Антонин *Самом себи,* превео Албин Вилхар, предговор *(Стоичка школа и Марко Аурелије)* написао М. Н. Ђурић, Нови Сад, изд. Мат. срп. 1960.

Скептички правац продужује Енесидем из Кноса на Криети, Агрипа и Секст Емпиричар. *Енесидем,* који је живео у I-ом веку с. е., свео је скепсу на њен првобитни радикални облик и тиме основао неопиронску скептичку школу, веома значајну за даљи развитак античке филозофије на Истоку. Само по наслову познат је његов главни спис *Пиронови говори* у 8 књига. Он је прави дијалектичар скептицизма, јер је све скептичке начине или тропе за оснивање скепсе систематски приказао. *Агрипа,* о коме се не зна поуздано кад је живео, делом је упростио десет Енесидемових тропа, а делом их употпунио. И *Секст,* који је као лекар емпиријског правца добио надимак Емпиричар и писао око год. 180-е, написао је *Пиронске основе,* у којима је изложио богатом емпиријском грађом проширено и логичким апаратом утвр-

ћено скептичко учење. Написао је још два списа: 1) *Против догматичара,* где побија логичаре, физичаре и етичаре, и 2) *Против математичара,* где устаје против представника енкиклопедијских дисциплина: граматике, реторике, геометрије, аритметике, астрологије и музике. Сва три списа важна су као извор за догматичка учења која скептичари побијају.

2. Хеленистичко-јудејска филозофија

Најзнаменитији представник хеленистичко-јудејске филозофије био је *Филон* из Александрије, оснивач хеленистичко-јудејског синкретизма, рођен око 25-е год. с. е. Из његова живота зна се да је као вођ посланства александријске јудејске општине у зиму 39-е год. н. е. пошао у Рим цару Калигули да од њега постигне пресуду у сукобу између Хелена и Јевреја, јер је већ и тада постојала јака антисемитска струја. У својим многобројним, понајвише сачуваним, списима он највише претреса филозофијска, нарочито етичка питања. Његова филозофија представља еклектички синкретизам вулгаризоване хеленске филозофије, нарочито стоицизма, али и платонизма и питагоризма, са јеврејском религијом. Једни списи написани су с општег стајалишта, на пример *О храбрости, О човекољубљу, О пијанству,* други са стајалишта јудејских закона и обичаја, на пример *О десет заповести, О обрезивању, О стварању света, О појединим законима, Одбрана Јудеја, Животопис Мојсијев,* а трећи дају алегоријска објашњења светих јудејских списа, на пример *Алегорије светих закона.* Основа Филонових филозофијских схватања јесте учење о божанском логосу, који је веома значајан за проучавање филозофијских извора раног хришћанства. Филон је један од претходника ранога хришћанства. У чланку *Бруно Бауер и рано хришћанство* Енгелс се подробно задржава на Филоновој улози у формирању хришћанства (Маркс и Енгелс *Дела,* т. XV, стр. 603 — 604, на руском). Проповедање покајања, аскетизма, одрицања од света, духовног очишћења од страсти Енгелс истиче као једну од карактеристичних црта Филонова учења које је утрло пут хришћанству.

3. Новопитагоризам

Од старе питагоровачке филозофије у V-ом веку с. е. новопитагоровачка разликује се тиме што је стару филозофију претворила у теолошко и мистично учење. Обнову

питагоризма изазвало је то што су његови носиоци наглашавали његову моралну страну и чистоту живота и савлађивање чулних пожуда прогласили за коначну сврху целе филозофије. Као главни представник новопитагоризма истиче се *Аполоније* из Тијане у Кападокији, пустоловни чудотворац, који је живео за владавине Нерона и Домитијана, али је и много путовао. Старо питагоровачко-орфичко учење о сеоби душе добило је у његову учењу најфантастичније облике. Као главни задатак своје делатности сматрао је уздизање ка божанству на основу религиозно-моралног усавршавања, а као задатак филозофије ослобођивање из тамнице чулности. Под његовим именом сачувано је 177 писама, али није сасвим поуздано да су његова. Спомињу се и други његови списи, али од њих није ништа сачувано.

Други представници новопитагоризма били су *Нигидије Фигул, Модерат* из Гада, који је питагоровачко учење о бројевима схватио као метафизику у бројевима, и *Никомах* из Герасе у Арабији, који је написао *Животопис Питагорин* и *Увод у учење о бројевима.* Мост новоплатонизму чини *Нуменије* из Апамеје у Сирији, који је живео у II-ом веку и у Мојсију налазио све Платонове мисли, тако да му је Платон био „Мојсије који је атички говорио".

4. Новоплатонизам

Новоплатонизам, последњи производ декадентне филозофије на завршетку робовласничког друштва, стварао се и развијао у истој идеолошкој атмосфери у којој и рано хришћанство. Као што је истакао Маркс, он вулгаризује најважније филозофске смерове у епоси хеленизма: стоицизам, скептицизам и епикуризам (Маркс и Енгелс *Дела,* I одељ., т. V, стр. 123 на немачком).

Прави оснивач новоплатонизма био је *Амоније Сака* из Александрије, који се родио и васпитавао у хришћанској породици и био најпре носач врећа, а доцније се вратио хеленској вери и постао чувен учитељ филозофије и противник хришћанства.

Главни представник новоплатонизма био је његов ученик *Плотин* из Ликополља у Египту, који је живео од год. 204-е до 270-е. Пошто је најпре слушао Амонија, путовао је по истоку, што није остало без утицаја на његов духовни развитак и год. 244-е дошао у Рим, где је својим учењем изазвао велику пажњу, тако да је и сам цар Галијен са својом женом Салонином присуствовао његовим предавањима. У Риму је остао све до своје смрти, неуморан као учитељ и писац. Кад је умро, његова 54 списа поново је издао

његов ученик Порфирије, пошто их је поделио на шест енеада (скупина од девет књига), од којих је прва обухватала етичке, друга и трећа физикалне списе, четврта списе о души, пета списе о разуму, шеста списе о „једном".

Плотиново учење последњи је велики систем у филозофији старог века. Основна мисао тога система може се свести на формулу: Шта је бог и како све од њега долази и како се њему враћа? Плотинова филозофија је, дакле, сасвим теоцентричка: бог је сврха сваког настојања и сваке тежње, или свесне или несвесне, почетак и свршетак свега дешавања у целокупном свету, и разумском и материјалном. Да би јасно приказао како свет произлази од бога, Плотин се служи сликом извора из којег проистиче река и сликом корена из којег расте дрво и другим сликама. Као светлост што на све стране разастире своје зраке, а при томе само остаје непромењено, тако су сва ограничена бића само зраци божанске светлости. И као што њени зраци, уколико су даљи од извора, утолико постају слабији, тако и предмети, уколико се удаљују од божанства утолико постају слабији одражај његова бића и све више пуни заблуде, обмане и свега зла. Као последњи узрок Плотин је поставио „једно", тј. бога, који се не може ни изрећи ни помислити, и од којег је произишао разум који обухвата и идеје. Између разума и света посредник је душа којој је задатак да се ослободи тамнице тела и врати се разуму, а да се и уздигне изнад њега екстасом, тј. гледањем бога. То се постиже што савршенијим очишћањем од свега праха земаљског, што приснијим сједињењем са духовним светом и ревносним неговањем врлина. Иако не цени чулни свет и природу, Плотин им ипак не пориче естетску вредност. Тиме се његов мистицизам приближује хеленском смислу за стварност и природу, и зато Винделбанд с правом каже да се у његову систему учење о лепоти појављује као последњи поздрав хеленског света: његова филозофија завршава се естетским схватањем.

Непосредни ученик Плотинов био је *Порфирије* из Тира, који је живео од год. 233-е до год. 304-е и више био научник него филозоф, јер се бавио не само филозофијом него и филологијом и историографијом. Иако се његово мишљење не одликује дубином, он је ипак умео да тамно учење Плотиново учини схватљивијим. Својим списом *Увод у Аристотелове категорије* он је живо утицао на средњовековну логику. Осим овог списа треба споменути и ове сачуване списе: *О Плотинову животу и реду његових књига, Живот Питагорин, О уздржљивости, Увод у оно што се може мислити, О пећини нимфа у Одисеји.* У писму Маркели, својој жени, он развија основе своје етике. Од несачуваних његових списа треба споменути спис *Против хришћана* у 15 књига, које

црквени оци често спомињу, а који је спаљен за владавине Теодосија II-ог.

Сирску школу новоплатонизма основао је за владавине Константина *Ијамблих* из Халкиде у Келесирији. Сачувани су остаци његова *Зборника питагоровачких учења* и спис *О мистеријама*. Он је главни представник фантастичног учења о демонима, у које се напослетку новоплатонизам изродио. Ијамблихови ученици беху *Теодор* из Асине и *Едесије* из Кападокије. Од *Хијерокла* из Александрије сачувани су *Коментар златним речима* Питагориним и остаци списа *О провидности и судбини.*

Атинску школу новоплатонизма представљају *Плутарх* из Атине, његов помагач *Сиријан* и њихов ученик *Прокло* из Ксанта у Ликији (од год. 410-е до 485-е), који се родио у Византији, младост провео у Ликији и у младим годинама у атинској школи нашао место своје делатности. Од њега су нам, поред осталог, сачувани коментари неким дијалозима Платоновим, Хесиоду, Еуклиду и Птолемеју. Да ли је овај Прокло написао већ споменуту *Граматичку хрестоматију,* не зна се поуздано. О његову животу обавештава нас биографија коју је написао његов ученик и наследник *Матин.*

Два последња представника атинске школе беху *Дамаскије,* у коме се још једаред на особит начин укрштају дијалектика и мистика, и *Симпликије* из Киликије, коментатор Аристотелових списа. Кад је цар Јустинијан год. 529. затворио философијске школе у Атини, они су с других пет философа нашли своје привремено уточиште у двору персијског цара. После склопљена мира год. 533-е могли су се вратити у Атину, која више није смела бити град платонске Академије.

Милош Н. Ђурић

ДРАМСКИ ПОНОРИ МИХАИЛА ШОЛОХОВА

Откако је ступио на књижевну сцену половином двадесетих година нашег века, Шолохов је скренуо општу пажњу на себе: о њему се пише у његовој отаџбини и ван ње. Његово стваралаштво је привлачило пуну пажњу књижевних историчара, критичара, теоретичара, филмских редитеља, драмских писаца и позоришних уметника. У том, по садржају, изузетно богатом књижевном делу сваки је проналазио за себе по нешто.

У овом тренутку било би занимљиво питање у чему је права Шолоховљева снага: у ширини размаха или у дубини захвата? У одговору на њега налази се и суштина оцене Шолоховљеве уметности.

Када се говори о ширини епске слике коју Шолохов даје, увек се мисли на то да је његово дело пре свега илустрација епохе, да је оно уметнички документат о великом времену које отпочиње нову еру у историји човечанства. Та мисао је тачна. Много је оних који су у науци о књижевности и критици истицали историјске, класне, економске компоненте епохе које су се уткале у основе Шолоховљеве уметности. Уосталом, и ово је тачно. Међутим, у овим квалитетима Шолохов није достигао већ остварене резултате у руској књижевности. Пре њега то је учинио Толстој шире и импресивније. Композиција Шолоховљевих епских остварења има више недостатака него Толстојева. Шолоховљев допринос стицању искуства у компоновању великих епских комада релативно је мали.

Писац од талента, писац од великог талента, као што је Шолохов, као да је у ширини размаха на тренутке ослабио силину своје стваралачке ерупције, разливајући је по бескрајним долинама и увалама историје. У савременој руској књижевности има писаца који су више допринели развитку уметничког казивања речју. А ипак је један Шолохов са својим посебним местом у руској и светској књижевности. Он на том месту стоји чврсто, без обзира на то што га неки есејисти и критичари не прихватају, занети пре свега неуротичним стањима нашег историјског тренутка. Литература какву је стварао Толстој и какву ствара Шолохов не одговара њиховом сензибилитету. Неуротичност и неуротизираност нашег времена, које су итекако нашле своје изразе у

књижевности и уопште у уметности и дале им свој печат, нису у стању да резонирају интегралистичку уметност, ону која осваја светскоисторијске догађаје за људе.

У основи Шолоховљеве уметности налази се човек и његов карактер. Она ни за тренутак није потчињена „сликама историје“ и историографије, већ је изнад свега повест људског доживљавања епохе, историја промене и раста човековог кроз та доживљавања. Његово дело је у суштини историја која протиче кроз човека, мења га, уздиже га, руши га, оно показује пре свега како они који носе терет револуције интимно доживљавају с в о ј историјски подвиг, како се процесом револуције мењају.

Вредност Шолоховљеве уметности је у оним дубоким, без дна дубоким, понорима драмских судара, који сваким тренутком доносе нове могућности даљег кретања. У тој моћној и широко разливеној реци има доста плићака, али је у њој толико понора и вирова да јој ти плићаци не дају основно обележје. Читава Шолоховљева уметност сграђена је на драмским сударима, беспоштедним и моћним. Од почетка до краја, од прве приповетке до „Човекове судбине“ и друге књиге „Узоране леди не“, развија се величанствена људска драма, необуздана у своме кретању и у својим непрестаним унутрашњим превирањима.

Три су тематска циклуса у читавом Шолоховљевом стваралаштву: октобарска револуција и грађански рат, изградња социјализма, други светски рат. Видимо већ да сваки од ових циклуса садржи значајне тренутке модерне људске историје са последицама које тек треба да дођу. Сами по себи ови догађаји носе узбудљиву драму људског рода. Они су извршили и врше снажан утицај на модерну људску мисао, моделују сензибилитет човека нашег времена, ушли су у темеље једне цивилизације која се почела рађати.

Тема сама по себи није могла обезбедити успех ни једном уметнику. Умети одабрати тему још увек не значи бити уметник, утолико пре бити уметник велике вредности какав је Шолохов. Ово истицање тема које садрже готове људске драме имало је за циљ само да упозори на једну значајну особину Шолоховљевог талента, који се остварује искључиво у сударима са крупним потресима, са драматичним мењањем света. Међутим, за нас је исто толико важно како Шолохов осваја ове историјске прекретнице за уметност. како их обуздава својим казивањем и на који начин их фиксира у уметнички израз.

Шолохов је почео приповетком, пре скицом. У уметничком погледу она не представља неку већу вредност. Али у невештом, грцавом, рапавом приповедању његовом осећа се моћна снага талента који хрли ка сржи саме ствари и понире у људско доживљавање времена. Управо тиме што је

нашао своју стазу ка суштини епохе Шолохов се већ од самог почетка свог књижевног рада издвојио из плејаде тадашњих талентованих, врло талентованих, руских писаца. Сви су они, мање-више, гледали на судбоносне догађаје око октобарске револуције из једног угла — или као они који је прихватају и даље развијају или као они који је не прихватају и одричу. Шолохов је изнад њих по томе што је револуцију видео као размеђе између епоха и у свој њеној унутрашњој сложености, што ју је осетио као драму људског рода, што је видео и једне и друге снаге, што није подлегао својим симпатијама и антипатијама, већ показао колико је револуција величанствена управо по својој драматичности, по својим тријумфима и поразима. А из судара противречних тенденција у њој самој рађа се нови свет исто тако противречан, али квалитативно виши. У унутрашњим противречностима тога света налазе се нове могућности његовог даљег развоја.

Шолохов је у приповеци открио природу свога талента: драма је његова стихија, унутрашњи судари су могућности његове прозе, драмски понори су енергетска језгра из којих зрачи снага. Јунаци његових раних приповедака сударају се са супротним тенденцијама развитка историје, у њима син убија оца, отац убија синове, муж убија жену, брат убија брата. Сваки хитац испаљен у свога блиског истовремено је упућен у другу половину себе, у своје сумње, у наде, у своје обмане и илузије, у своју веру и мржњу. После сваког оваквог драматичног чина људска личност постаје виша, садржајнија и људскија. Чак и онда када врши самоубиство.

Приповетка је Шолохову била увод у стварање „Тихог Дона", припрема за замашније послове, стицање уметничког искуства. „Тихи Дон" је у највећем степену саздан на драмским сударима, у њима су изразити бескрајни понори у личностима које собом носе историју, било да су оне на страни револуције или да јој се супротстављају. У овом роману све личности имају у већој мери развијен с в о ј унутрашњи свет, све оне имају с в о ј е визије живота, иду за њима, све су устремљене ка некој с в о ј о ј звезди. У међусобним сударима оне или нестају, или откривају да су пошле странпутицом, или се уверавају да иду правим путем. Шолохов није давао епоху у црно-белој техници, иако то на први поглед изгледа. Таквим уметничким поступком он је отворио пред собом могућности да загледа у недогледне психолошке дубине људи. Одустајући од црно-беле технике, Шолохов је преузео на себе огромну одговорност. Изабрао је пут на коме је могао да доживи потпуни крах или потпуни тријумф. Половичног краха и тријумфа овде није могло бити.

Видео је Шолохов да се истинска уметност не може остварити ако се виђења и доживљавања света, ношени у себи уметнички, и не саопште на одговарајући начин. Треба само погледати композицију „Тихог Дона“ који почиње драматичним сударом Прокофија Мелехова са својим селом због тога што је из рата са собом довео Туркињу коју воли и што се оженио њоме! Сељани га не примају пошто нарушава вековне традиције. Прокофије Мелехов гради кућу на крају села да би био што даље од њега, сам са собом и својом љубављу. Следећи драматични тренутак на самом почетку романа јесте рођење Прокофијевог сина Пантелеја. Стихија села, традиционалистичка маса, заинтригирана необичношћу и новином, линчује Туркињу, после чега се рађа крваво парче меса од кога ће касније постати Пантелеј Прокофјевич, отац централне личности романа Григорија Пантелејевича Мелехова. Такав је почетак романа.

Почеле су да пуцају старе традиције и да се још уочи револуције рађа нешто ново. Овако назначени основни драмски смисао епохе Шолохов даље развија. Породица Мелехових из села Татарског негде на Дону послужила је Шолохову као могућност да изрази себе, своје схватање револуције и поимање промена које је она у људима извршила. Не би имало много смисла сада расправљати о томе како је Шолохов могао створити као централну личност, по људским афинитетима себи најближу, јунака који није припадао револуцији и који је, штавише, био њен противник. Било би то наседање давно исцрпеној теми у совјетској књижевној критици, којој су совјетски критичари и историчари књижевности већ нашли прави одговор. Утолико пре ово није потребно чинити, јер је Шолохов одбацивао теорију позитивног јунака онакву каква је презентована у тридесетим и четрдесетим годинама нашег века. Свако укалупљавање истинског уметника у шеме и теорије за њега значи ограничавање могућности правог стварања.

Конципиран на противречностима епохе, лик Григорија Мелехова пружио је Шолохову неслућене могућности да види револуцију у свој њеној сложености, да је види у вечитим драмским сударима и да види поноре које ти судари у људима изазивају. Григорије Мелехов носи у себи драму предака, својеврсни карактер у коме се одражавају најситнији потреси у средини у којој живи и они далеко изван ње. Шолохов је саздао личност изразитих људских квалитета, снажну и несаломљиву, као поетску синтезу не само козаштва, већ свих оних људи који се невољно, по природи свога бића, увек налазе у самом центру свих збивања. Лична судбина Григорија Мелехова симбол је дилеме човека нашег времена. У његовом лику, преплићу се лични живот и

историја. Тешко је рећи где престаје лично и где почиње опште.

Драма Мелеховљева је тотална, она ангажује његово биће до краја, у њој се он изражава без остатка. Шолохов је моћним процесом транспозиције стварао Мелеховљев лик у неколико димензија. Над свима њима доминира димензија времена, кретања. Григорије се на свом животном путу сударa са бескрајно много препрека, али је после савладавања сваке од њих јачи, племенитији. Другчији је и после сваког пораза. На историјском плану Мелехов осцилира између револуције и контрареволуције, на личном између љубави страсне као судбина, оличене у Аксињи Астаховој, и традиције брачног живота, оличене у суптилној Наталији Коршуновој. Читав роман и није ништа друго до мрежа изаткана од тих осцилација.

Било је неколико Григоријевих сусрета са црвенима, ишао је он с њима, да би се стихијом кретања догађаја нашао са белима. Имао је исто толико сусрета са белима, тукао се на њиховој страни. И на једној и на другој страни Григорије је трагао за неком вишом људском правдом, није је налазио. Његов први сусрет са Аксињом носио је у себи нешто анимално, у успламтелој страсти готово бестијално, да би сваки следећи добијао у дубини и садржају. Његова четири сусрета са Аксињом јесу четири ступња драмске градације његовог раста. Сваки од њих носи у себи изванредно резонантну драмску дубину кроз коју Мелехов расте. Највиша тачка тог драматичног сусретања Григорија са Аксињом, као оличењем најчистијих осећања његових, јесте онај тренутак при крају романа који је сам за себе епопеја.

Григорије је изгубио све. Бежи од свих са Аксињом која му је још једино што му преостаје на свету. И њу метак погађа. У праскозорје једног раног пролећног дана Григорије сахрањује Аксињу. Шолохов је у овој сцени, као и у многим другима, показао колико влада поступком материјализовања драматичних врхунаца. Тренуци опраштања Григорија са Аксињом по својој унутрашњој трагичности, по судбинској неминовности, равни су најустрепталијим драмским тренуцима класичних трагедија. Вечни ритуал предавања човека матери земљи који Григоријеву драму појачава тиме што он земљи предаје најдражег човека, врши се пред лицем широких, бескрајних степа и под нежним пролећним небом. И док је у магличастој копрени степе устајало сунце, Мелехов је вршио вечни чин још неодгонетнуте људске драме.

Вреди погледати како Шолохов у неколико кратких, уздржаних реченица компримира Григоријеву трагедију. „Зраци сунца су сребрили густу седину на Григоријевој непокривеној глави, клизили су по бледом и у скамењености страшном лицу. Кад се пробудио из тешког сна, он подиже

главу и угледа над собом црно небо и ослепљујуће сјајан црни котур сунца.“ Овим речима Шолохов завршава најтрагичнију сцену ове величанствене епопеје. Оно црно небо и на њему заслепљујуће сјајан црни котур сунца највиша је тачка драмске игре која се збива у Мелехову. У ових неколико реченица Шолохов даје пароксизам драмских сударa Мелехова са неумитношћу на најкраћи могући начин са захватом коме није потребан посебан коментар.

Виктор Шкловски је сасвим добро запазио да овакав израз остаје само својина поезије. Тешко би било на други начин са сличном снагом приказати речима највишу тачку Мелеховљевог очајања. Покушали су филмски редитељи да ову сцену прикажу на филмској траци. Шкловски каже да то технички није тешко учинити: за црни сјајни котур сунца на црном небу довољно је на филму дати само негатив, и питање је технички решено. Шта, међутим, уметнички значи ова сцена? Да ли је она у стању да собом понесе сву емоционалну тежину Шолоховљеве слике? Да ли се њоме постиже поетска симболика? Од свега тога не остаје ништа. Гледалац пред том сликом на платну остаје равнодушан. Он у њој не види поетску вредност Шолоховљевог симбола, она није успела да пренесе Мелеховљеву трагедију, ону трагедију која не води у смрт, јер је то ипак најлакша трагедија, већ ону која представља катарзу и која Григорија уздиже у више регионе живота где он тек треба да настави са трагањем за својом и људском истином. Овај драмски понор над којим вртоглавица хвата, могао би се дати подједнаком снагом само средствима најнепосредније уметности — музике. Шолохов је језиком створио вечиту вредност драмског понора, који је, ма колико био дефинитиван, ипак само један од оних који Мелеховљевим осећањима света и историје дају патину старог злата.

После овог драмског сударa у животу Григорија Мелехова остаје само син. Нестали су сви они које је волео. Он баца оружје у Дон који је тако много несреће донео својим мутним водама, као да се тиме отреса читаве своје прошлости, долази пред исту ону кућу где је тако драматично отпочео живот његов деда Прокофије. Круг вечитих драмских сударa, као што видимо, завршава се на истом месту где је и почео. Да ли је то за Шолохова очајнички затворени круг из кога излаза нема? Није. Григорије стоји пред дедовском кућом и држи у рукама сина. Том сценом Шолохов као да је хтео да укаже на могућност отпочињања новог круга на спирали живота. На ивици тоталне несреће, безизлазне трагедије, као да отпочиње да се бокора нови циклус живота. То бокорање на оном самом месту где се завршава једна трагедија пружа богате могућности нових сударa, продубљује поноре, открива у њима недогледне дубине.

Драмска суштина лика Григорија Мелехова састоји се у томе што конкретно биће историје протиче кроз њега као моћна река у мноштву рукаваца и слапова. Мелехов то кретање више осећа својим бићем него што га осмишљава. Ово је, свакако, једна од значајних карактеристика Шолоховљеве уметности. Мелехов није у стању да себи да било какво објашњење онога што се око њега збива.

Поетска синтеза другог тематског циклуса, роман „Узорана ледина", садржи исто толико снажне драмске судare као и први роман Шолоховљев. Она има два дела која су, истина, повезана истом фабулом, истим личностима, али која се међу собом битно разликују. Први део је настао почетком тридесетих година нашег века, други у другој половини педесетих година. Између првог и другог дела легло је четврт века препуно неслућених збивања, између њихове појаве развијао се писац упоредо са временом и својом отаџбином. У томе што се својим јунацима из првог дела романа вратио четврт века касније садржи се једна права људска драма.

Можда је „Тихи Дон" уметнички супериорнији, али оно што карактерише Шолоховљев таленат у пуној мери се изражава и на најбољим страницама његовог другог романа. У њему Шолохов претаче у уметничке слике можда још судбоносније и драматичније тренутке, оне тренутке када се рађа нови свет, када после оружане борбе и победе треба побеђивати самога себе, када пред историјом треба обављати најмучнији посао стрпљивог грађења новог живота за који се још не зна шта је и какав треба да буде.

Драмски судари дана и ноћи који се наизменично ређају у овом роману нижу се у узбудљивом ритму, носе читаоца, увлаче га у себе, прожимају га. Не сударају се у њему само спољње силе — сила прогреса оличена у Давидову, Нагуљнову и Размјотнову, са силом мрака, оличеном у Половцеву, Островнову и Љатјевском, већ се у свакој од ових личности догађа по једна мања или већа драма која ритмички убрзава унутрашње токове романа, и поред тога што их Шолохов већ превазиђеним начином приповедања непотребно успорава.

Велики број сцена у овом роману говори о томе да Шолохов, и поред максималне социјалне ангажованости, уме да извуче из својих јунака вечне људске вредности. Можда му социјална ангажованост у томе помаже!

Да би се осветили Размјотнову који је отишао црвенима, његови непријатељи му силују жену. Она не може да живи осрамоћена. Ужасни чин насиља оскрнавио је у њој вечно ношену чистоту и љубав према мужу и породици. И она доноси одлуку да се обеси. Шолохов сада ступа на сцену својим уметничким поступком. Драматично суочава-

ње Јевдокије са смрћу Шолохов даје у неколико потеза и говори о томе како она у неком кротком очајању иза кога ипак остаје нешто, својом огрубелом од физичког рада руком и префињеном емоцијом пише мужу писмо у коме му говори о својој љубави, о томе да растанак заувек долази неминовно. Шолохов завршава Јевдокијино писмо на онај исти начин на који гради драмске игре у „Тихом Дону". У најсудбоноснијем тренутку суочавања са смрћу, стојичког и скоро надмоћног, Јевдокија поручује мужу да њену нову одећу спакује и однесе сестри која је млада и којој ће то требати.

Умео је Шолохов да открије у својим личностима и подсвесне рефлексе у облику најкраће алузије. У једној од многих ноћи у „Узораној ледини" Половцев, Островнов и Тимофеј Рњави убијају Хопрова и његову жену. Та црна драматична ноћ носи у себи злокобне и злослутне акорде. Скоро анимални сукоб Половцева и жене Хопрова уздиже ову сцену до највише тачке драматског. Можда је у целом овом чину убијања, у мирису људске крви, и њеној врелини и распаљености, тренутак избијања похоте код Половцева над младим, полумртвим и полунагим телом Хопрове унео у Шолоховљеву уметност нешто што за њега није обично. Та похота која је севнула као нож и засекла у давно спутавану жељу учинила је од Половцева монструозну тајну, ужасну по себи.

У другој књизи овог романа судара је исто тако много, али они имају друкчију интонацију. Шолохов прича у једној сцени како Нагуљнов убија Тимофеја Рњавог који бежи из Сибира. Та ноћ када се ово збива, онај крти пуцањ који је прекратио живот младићу пуном радости и љубави имају призвук класичне трагедије. То што је Тимофеј и мртав био леп, што се у његовим још топлим очима огледа опални облачић с неба, што свеже и румене усне нису још стигле да побледе, говори не само о томе колико је Шолохов умео да користи Гоголјево искуство из „Тараса Буљбе", већ и нешто више. Права драма у тим тренуцима збива се у Нагуљнову. Он није убио само свога класног непријатеља, кулачког сина, већ исто тако и дивног љубавника своје жене. Над њим мртвим он се диви његовој лепоти. Тиме као да му праште увреде и понижења. Нема код Нагуљнова просветничког осећања. Тимофејевом смрћу измирени су људски рачуни. Остало је само вечно, оно што још људи нису стигли да сазнају шта је.

Читава књига је грађена на принципу контрапунктирања: смењују се дани и ноћи, напрегнути, грчевити и бурни, смењују се не само по природном ритму вечите смене, већ и по логици поетске симболике, носив је сваки дан новим поетским садржајем, свака ноћ је крцата песничким немиром. Унутрашња ритмика кретања Шолоховљевих дана и

ноћи у „Узораној ледини“ пружа могућности за трајнија и дубља размишљања о значају његове уметности. Разматрање овог Шолоховљевог романа у сталним релацијама непосредне друштвеноисторијске буквалности у основи лишава критичара и есејисту могућности да се домогне тока историје који непрекидно струји кроз личности овог романа.

Има у овом роману и нечег што заслужује посебну пажњу. У сударима противречних сила живота и историје побеђује, видели смо то, прогресивно и стваралачко. Победа није дошла као резултат пишчеве пристрасности, као његова припадност одређеној идеологији или партији, већ је наступила као неминовност, као стваралачко дело људи. У овом делу гину људи: од гремјаченске тројке гину Давидов и Нагульнов, Размјотнов остаје жив. С њим руководе колхозом други људи, они који су учествовали у остварењу победе. У Размјотнову после свих победа, крвавих и бескрвних, остаје нешто што припада људима свих времена, остаје један бездани драмски понор, остаје нешто у чему је писац себе интимно пројицирао.

Живот у селу и колхозу иде својим убрзаним током некуд у будућност. Размјотнов осећа како све око њега буја. И док последње муње шибају топло јесење небо и плаха киша наговештава родну годину, Размјотнов остаје сам са собом у тамној ноћи да положи себи рачуна о томе шта је у животу учинио. Из сеоског совјета изишао је у степу и упутио се некуд на крај села. Ни сам није опазио како се нашао на гробљу над одроњеном и запуштеном Јевдокијином хумком. Од њене га смрти дели, ево, дванаест година и за то време збило се много шта, живот се подмладио, пролепшао, у његовој хуци Размјотнов није стигао да обилази драги гроб, за то време се и оженио. И ево после дванаест година он стоји над гробом онога човека с којим је некад започео живот. Године су прохујале незадрживо и неповратно. Иза тренутка овог сусрета остале су победе и порази, остала је сасвим седа глава, погнута над Јевдокијиним гробом, остала је дубока свест о томе да је он у животу извршио свој задатак и интимно дубока рана због тога што је све прошло и што су остале само успомене. Остало му је да другује са онима којих више нема док живот око њега буја.

Последњи тематски циклус, други светски рат, понудио је Шолохову велике могућности за уметничко стварање. И он је те могућности искористио — створио је новелу „Човекова судбина“, која је у његовом стваралаштву заузела изузетно место, не само због тога што је његова последња велика уметничка реч, јер Шолохов намерава још да пише, већ због тога што је у њој умео на посебан начин да уобличи трајне људске вредности у тренуцима дефинитивног

очајања не само свог јунака, већ и човека нашег времена. Додуше, Шолохов је написао неколико глава романа „Они су се борили за отаџбину“ о истој теми и, кажу, тај роман завршава. Остаје, међутим, сигурно да ће у овом тематском циклусу „Човекова судбина“ тешко бити досегнута.

Судбина Шолоховљевог Андреја Соколова, јунака ове новеле, треба да буде разматрана из посебног угла. Невоља је многих критичара и есејиста што гледају на Шолоховљеву приповетку као на документарно сведочанство о једном суровом времену. Они су самим тим затворили себи могућности да у њој виде нешто више и значајније од талентовано испричане појединачне човекове судбине. Други су пошли оним путем којим се и мора поћи када се о овој новели размишља: она је пре свега поетски симбол. Соколов је метафора човека нашег доба са свим реалним животним садржајем исто онолико колико је то и новела Ернеста Хемингвеја „Старац и море“. Тема ових двеју новела у основи је иста: човекова судбина виђена очима уметника нашег времена. Без обзира на то што сваки од ових уметника третира тему у складу са својим уметничким темпераментом, погледима на свет и уметност, истоветност теме се намеће. Ове две новеле у процесу остварења пишчевих замисли у песничком симболу дају, сасвим природно, различита решења судбинских питања.

Покушајмо да откријемо драмске поноре у Соколову који, како већ рекосмо, својом поетском симболичношћу указује на наше сопствене драме. Има неколико сцена у овој новели које се памте и представљају наставак онога што је Шолохов започео пре четрдесет година. Економијом изражајних средстава Шолохов успева да изрази најдубље трагичне тренутке као у оној сцени када Соколов, после две године ратовања и страдања, долази у родни град и на месту где је била његова кућа угледа јаму коју је изрила авионска бомба. Ту су му погинуле жена и две кћери. Шолохов је сву драматичност овог тренутка кондензовао у ћутање, не безумно и избезумљено, већ достојанствено, сажео га у бледило лица и неколико грчева испод тог бледила. Остало писац оставља читаоцу да дограђује.

Други драмски судар у Соколову је онај тренутак када се он на Дан победе нашао у Берлину лицем у лице са мртвим сином, који је погинуо на берлинским барикадама, када је гледајући у сопствено мртвачко бледило на синовљевом лицу, опет остао нем сам са собом и својом трагедијом. И овде је Шолохов остао шкрт у изразу. Опет бледило, мирноћа, неколико грчева и ћутање речитије од свега.

И ову новелу Шолохов гради на принципу градације. Кулминација драматичности у њој, која открива трагични смисао свих пораза и победа, наступа тек по завршетку

рата. Нерви се опуштају, Соколов остаје у том новом, разрушеном свету сам са собом, са тугом и сазнањем о бесмислу много чега што му је некад изгледало ведрина и перспектива. Осетио је да је опљачкан и да пред њим остаје празнина коју је тешко испунити. Не попуни ли је, остаје пред њим само катастрофа. Судбина човечанства после катаклизме другог светског рата уткала се у Шолоховљев поетски симбол.

Најдубљи драмски понор из кога израста визија будућности дата је у овој новели у сцени сусрета Соколова са сирочетом и његовом несрећом. Оно што се збило ў Соколову од тренутка када се сусрео са малим Вањатком до тренутка када је изрекао најхуманију лаж да је он његов отац збила се у Соколову модерна људска драма. Шолохов није покушао да је искаже речима, већ је, остајући веран своме поступку, сажимао у кратке грчеве и уздржане гестове, од којих су најтрагичнији и најсветлији неми загрљај и пољубац. Шолохов је грмљавину унутрашњег оркана дао у неколико кратких реченица, једноставних као судбина. Ретко је кад лаж имала своје људско оправдање, своју психолошку мотивацију, свој унутрашњи изразито људски парадокс као у овој Шолоховљевој новели! У центру самога бола, у гротлу очајања процветало је нешто неслућено, процветала је љубав, трагична и горка вера у живот и људе, одстрадана на најсуровији начин, вера која садржи у себи вечност и неуништивост живота.

Завршеци трију најзначајнијих дела Шолоховљевих својом симболиком сугерирају мисао о томе да је овај писац овладао огромном животном материјом, да је дошао до виших сазнања о животу, која се граниче са трагичном мудрошћу. Поражени Григорије Мелехов на крају „Тихог Дона“ у хладно априлско јутро држи на рукама свога сина који му је још једина веза са сунцем и гледа у даљину. На завршетку „Узоране леди не“ победник Размјотнов гледа у одроњену Јевдокијину хумку пред лицем величанствене степе. На завршетку „Човекове судбине“ Соколов држи у рукама сироче Вањатку и замагљеним очима гледа у водоплавну степу. Шолоховљеви јунаци су измучени, убогаљени, живот је према њима био суров и немилосрдан и није правио разлике између победника и побеђених. Пораз је имао своју другу страну — победу; победа је имала своје наличје — пораз.

Драмски понори Шолоховљеви имају нечег од толстојевске и класичне дубине. У драматичним сукобима и ударима његовим постоји нешто што се на својеврстан начин развија. Једна од битних карактеристика Шолоховљевог поступка састоји се у томе што се сви удари и понори збивају у крилу природе. Тиме драматичност и трагичност њихова

није ништа ублажена. Напротив, као да је на тај начин појачана, добијајући у поетској симболици. За разлику од урбаних писаца, који најгрчевитије сударе и велике драме дају претежно у затвореном простору, у засвођеном сценском амбијенту, Шолохов остаје веран својој интегралистичкој концепцији живота и уметности и даје најкрупније драмске потресе у људима у склопу читавог амбијента у коме они живе. Разлика у примени поступка доводи, природно, и до разлика у крајњем резултату: урбани писци постижу већу грчевитост, стварају згуснутију атмосферу; Шолохов постиже већу поетску симболичност, сударе и поноре даје у визуелним наговештајима, а о самим драмама у људима више сугерира подтекстом. Да се Шолоховљеве драме догађају у затвореном простору, оне би имале нешто друкчији, ако не и битно друкчији, карактер.

Шолоховљев поступак у грађењу драмских сцена условљен је његовом природом и природом његових јунака. Драме Шолоховљевих јунака нису интелектуалне, већ емоционалне, афективне. Филозофија њихова је исконска, урасла је у основе њиховог бића и присутна је у њиховој подсвести. Интелектуални хоризонти њихови су релативно уски. Њихово богатство је у могућности емоционалног реаговања на све унутрашње и спољашње манифестације живота. Шолоховљев таленат је елементаран, емпиричан по својим основним цртама, и као такав саздавао је јунаке од разорних емоција и ерупције елемента. Отуда су код њега све драме дате визуелним и аудитивним средствима која се преко чула преносе до читаочевог унутрашњег света.

Отуда је интересантна појава да код Шолохова нигде нема драме умирања, као рецимо код Толстоја или модерних писаца. Врхунац Шолоховљеве драме је у животу. Код њега људи умиру пословно, као да овај неопозиви чин у људском животу не доноси вечити мрак. Мртви остају да живе на свој начин у онима који су остали иза њих. Све је некако обично, тихо, смрт долази као заслужени одмор после мучног живота, који је за Шолоховљеве јунаке величанствен по томе што тражи да се све људске вредности испоље у њему. За смрт од стварних човекових вредности код Шолохова не остаје ништа. Човек појединац нестаје, а живот остаје у своме бујању.

Витомир Вулетић

ИЗ ПРЕПИСКЕ ТОМАСА МАНА

Б. ФУЧИКУ

15. IV 1932.

Драги господине докторе Фучик,

срдачно Вам се захваљујем на Вашем љубазном писму. Примио сам и лепу и богату пошиљку књига и искрено се радујем што поседујем ова укусна издања. Истовремено сам примио и штампане табаке, те ћу их сигнирати чим за то доспем.

На пријатељским речима и лепим поклонима се не могу на згоднији начин захвалити него да, колико то могу, одговорим на Ваша питања.

1) Опредељење за европско мишљење и осећање данас човека лако доводи у ситуацију да му се упути тривијални прекор да је без отаџбине. Стога је можда добро да се ја осећам бољим Немцем него што је то понеки, како се мени чини, који ме напада због мог европејства. Ја сам потпуно свестан тога и ниједном разумном човеку неће измаћи шта ја дугујем немачкој духовној традицији и колико су дубоки моји корени у њој. Моја вера, међутим, у једно више јединство западноевропске културе мање је једна вера колико јасно и једноставно сазнање. Два основна елемента те западноевропске културе су антика и хришћанство. Управо сада, када се прославља јубилеј једног великог западноевропског човека, Гетеа, оба та елемента постала су, у једном свечарском тренутку бављења његовим животним делом, итекако очигледна. Потпуно се слажем са Ортегом и Гасетом, који у својој „Побуни маса“ каже: „Када бисмо покушали да себи представимо да би требало да живимо само с тим што је за нас ‚природно', када бисмо покушали да просечном Немцу одузмемо све црте, мисли, осећања, која је преузео од осталих народа земљине кугле, били бисмо запањени како је већ једна таква егзистенција немогућа; четири петине нашег добра опште су европско добро.“ Уосталом, јединство западноевропског човека у оквиру дру-

---

Овај изоор доносимо поводом десетогодишњице смрти писца (12. VIII 1955).

гих цивилизација се експериментално може лако доказати. Треба отићи само у Азију или Африку и одмах ћемо у сваком Европљанину, било да је Немац, Француз, Чех или што друго, сасвим непосредно осећати брата.

2) Као млад човек много сам примио од духовног и уметничког света руског Истока, те ни ја нисам избегао снажном утицају који је Достојевски извршио на читаву Европу. Моје личне наклоности су, међутим, и овде биле више усмерене на духове који су били под утицајем Запада, као Толстој и Тургењев, и већ латинска мешавина крви преко моје мајке објашњава чињеницу што ме је романска духовна форма, која је више форма него иједна друга, увек симпатички привлачила и са годинама ме можда још више симпатички привлачи. Ни у најмањој мери не делим уверење с пропадању европског Запада, који је још пре кратког времена дао појаву уметничко-литерарног формата Марсела Пруста, и никада нисам престао да примам најјаче и најсрећније подстицаје од стране духовних достигнућа романско-келтског Запада?

3) Плашио бих се да словенски елеменат у целини окарактеришем као анархичан и разоран већ из тог разлога што је појам разорног веома неодређен и садржи примесу грађанског страха којој се не сме признати духовна важност. Оно што се назива разорним веома често није уперено против живота, већ је штавише једно освежење и обновљење живота. Гетеово хтење за редом, мером и формом било је израз жеље за самообуздавањем своје изворне, до опасног и демонског моћне природе, једно хтење које је сасвим свесно имало велико национално-педагошко значење, али ако се разорни елеменат посматра као критички елеменат, онда га у немачком бићу сигурно има исто толико колико и у свакој другој раси, за шта је „уништавајуће" животно дело Канта славан пример, а добро се зна колико лирско-личног има у лику Гетеовог Мефистофелеса, који на најдивнији и најзабавнији начин персонифицира разумно разорни принцип.

4) Сматрам да је уметност један прафеномен који ни под којим условима не може нестати из живота а да је животна форма уметника бесмртна. Ако пођем од себе, онда ми је уметничко приказивање тако природан и неопходан начин изражавања живота да не могу да верујем да би и најутилитаризованије и у највећем степену механизирано друштво могло дозволити да икада изумре тип који ја у мојој врсти представљам. Постојало је време кад је један великан, Шилер, могао да каже: човек је само онда потпуно човек када се игра. То у тако озбиљном времену пуном невоља, као што је наше, звучи фриволно а ипак сам сигуран да ће света и ослобађајућа игра, која се назива умет-

ност, човеку увек бити неопходна како би се стварно могао осећати као човек.

5) Ниједан уметник не може унапред имати преглед свог живота, нити знати које ће теме током времена обрадити. Он ће, међутим, најчешће моћи утврдити повезаност између његових појединих остварења, он ће приметити да се клице наредног дела увек налазе већ у претходном и он ће све више и више бити у стању да увиди како све појединачно потиче из једног личног центра и на крају само по себи чини једну природну целину.

6) Ја сам у француском интервјуу „Тонија Крегера“ и „Смрт у Венецији“ због тога навео као оне моје радове у које највише верујем, што претпостављам да заокругљена и прегнантна форма новеле има више изгледа на опстанак него лабава и издужена форма романа. Моја најпопуларнија књига у Немачкој, нема сумње, јесу „Буденброкови“, и могуће је да ће у мојој земљи моје име првенствено бити везано за то дело. У Америци, на пример, „Чаробни брег“ због своје модерне проблематике много је јаче деловао. Што се тиче новеле „Марио и мађионичар“, морам рећи да ми се не свиђа када се та приповетка посматра као политичка сатира. Тиме се она ставља у сферу у коју она у сваком случају спада малим делом свог бића. Не поричем да се у њој налазе мали политички одблесци и алузије актуелне природе, али појам политичког је широк појам, који без оштрих граница прелази у проблем и област етичког, и ја бих значење те мале приче, не узимајући у обзир њену уметничку вредност, ипак радије видео у области етичкој него политичкој.

7) Верујем да доживљаји из детињства, који су уопште тако одлучни за животна схватања једног човека, у сваком уметничком животу играју велику улогу и животно дело сваког уметника дуго хране мотивима и утисцима. Обично је, на карактеристичан начин, и у аутобиографијама и у аутобиографским романима детињство поетски најгушћи и најсвежији део. Музику сам увек страсно волео и у неку руку је држим за парадигму свих уметности. Ја сам увек сматрао да је мој таленат једна врста музичког позива који је премештен у област књижевности, и уметничку форму романа осећам као једну врсту симфоније, као једно идејно преплитање и музичку конструкцију. У том смислу, од мојих књига „Чаробни брег“ зацело има највише карактер партитуре. Немачко-романтичарско у музици одувек ми је било најближе, рана и увек осведочена љубав припадала је и Шопену, а исто тако сам одавно гајио дубоку наклоност према Словену Чајковском, од којег по мом мишљењу води права линија ка једној тако модерној појави као што је Стравински, за чију се уметност живо интересујем.

8) Што се тиче чешке националне културе, морам признати да сам с њом дошао у директан контакт само преко

композитора Сметане, чија музика улази у склоп европске културе, а литерарно преко неколико најновијих песничких појава, као славног аутора „Швејка“, Хашека, даље Карела Чапека, чију прозу веома ценим, и драматичара Лангера, који се тако много даје у Немачкој. То је мало, али језик, на жалост, представља сувише велику препреку да бих могао више да се приближим чешким културним достигнућима.

9) Утолико су разноврснији и живљи моји контакти са немачко-чешком литературом, од које као њеног главног репрезентанта спомињете Рилкеа, којег и ја наравно признајем као лирску појаву највишег ранга. Специфично пражка нота у модерној прози одувек ме је веома привлачила. Довољно је само да наведем имена Верфел, Франц Кафка, Макс Брод, Херман Унгар, Лудвиг Виндер па да се наслути какво значење ова имена имају за модерну прозу уопште.

10) Ново дело, којим се већ годинама бавим и коме ћу посветити још доста времена, један је библијско-митолошки роман са насловом „Јосиф и његова браћа“. Не бих раније никада помислио да би религијско-историјска и сама теолошка тематика за мене могла бити од таквог интереса. Та склоност изгледа да је производ година и ја јој се препуштам са спремношћу коју заслужује све оно што живот органски доноси са собом.

(Крај писма недостаје)

РЕНЕ ШИКЕЛЕУ

Киснахт/Цирих, 2. IV 1934.

Драги Рене Шикеле,

хтео бих овог лепог ускршњег јутра (чини ми се да ниједног ускршњег празника небо није било чистије и плавље) да Вам опет упутим своје поздраве и да чујем како сте се Ви и Ваши сместили у новом дому, у којем се, надам се, добро осећате и где можете добро да радите. Често жалимо, ћутке и у разговору, што не можемо да га видимо и што је епизода нашег суседског живота и честог посећивања од прошлог лета, изгледа, заиста била само епизода, која ће се, засада, тешко поновити. Недавно сам писао о томе мом брату, који се жалио што управо данас не живимо у истом граду, па чак ни у истој земљи, и објаснио сам му шта нас овде задржава. Пре свега нас деца, за наредних неколико година свакако, везују за Швајцарску. Овде по-

хађају гимназију и конзерваторијум, веома су срећна, и било би неправедно да их опет селимо у нову и то страну језичку средину. Нарочито би за дечака, који лепо напредује код свог концертмајстора, нова промена средине била веома штетна. Ми бисмо га додуше могли оставити овде, али бисмо хтели да сачекамо Меди, која ће за годину и по дана матурирати. Даље не мислимо — ко мисли на дуже стазе од годину и по дана? Дотле ћемо у божје име плаћати ту огромну суму за кућу над језером а остало ће се већ наћи. Уосталом, не поричем да бих радо задржао ово стање полу или не сасвим строге емиграције, како заправо изгледа живот у источној Швајцарској, тако рећи пред вратима Немачке, а с временом бисмо га радо и нешто слободније уредили.

Често завидим Хесеу, који одавно живи напољу, али му Немачка није затворена. Моје осећање одвратности према онамошњем стању и моја жарка жеља да банду која тамо господари у што скорије време, у било ком облику, ђаво однесе, нису се нимало променили; све ми је мање јасно како сам доспео у ситуацију да због тих идиота будем искључен из Немачке или да им препустим мој посед, кућу и инвентар. Ја не одустајем од покушаја да извучем то из руку минхенских похотљиваца; и како и у последњој тури, на разочарање управо тих похотљиваца, нисам избрисан из списка држављана, то још увек постоје неки изгледи да их у догледно време повратим. За нас би располагање нашим намештајем представљало велику уштеду у кирији, а поврх тога би то било и душевно умирење, када бисмо били окружени стварима из претходног живота. Главно је међутим ово: повратак тих ствари био би једноставно тријумф над минхенским властодршцима, и томе би, судећи здраворазумски, требало да уследи продужење мог пасоша. Тада бих макар могао путовати кроз Немачку и посетити нашу кућу у Мемелској области. Ја имам права да захтевам такву слободу кретања, сматрам то нечувеним захтевом да ми она буде ускраћена! Није ли *и* то став? Кажите ми да ли га сматрате издајничким или бескарактерним!

Можете, међутим, себи то да уштедите, јер су моји ставови и моји планови неодређени и нејасни. Чим престанем да радим на мом сплиновитом спеву, у коме сам доспео до првог разговора између Јосифа и Потифара у врту урми, почињем да размишљам о расправи у облику књиге, сасвим личног и безобзирног карактера, о немачким проблемима, којом ћу се, извесно, једног дана морати позабавити, и која би, природно, значила коначни раскид са Немачком до краја режима тј. по свој прилици до краја мојих дана. Или можда верујете у слом режима за мога или Вашег живота? Незадовољство је велико, много се и веома често грди, привреда је у тешком стању (иако неке индустрије

просперирају), прети пад марке и вештачка роба, спољнополитички неуспеси и надаље неће изостати итд. Али немачки народ је у стању много да поднесе и пошто не воли слободу, већ је осећа као распојасаност, због чега му у извесној мери и служи за распојасаност, то ће се он и у новом, сирово-дисциплинираном уређењу, још увек боље и природније осећати у форми, и још ће увек бити „срећнији“ него под републиком. К томе долазе још неограничена средства обмањивања, омамљивања и заглупљивања, која режиму стоје на располагању. Интелектуални и морални ниво је већ одавно пао тако ниско да се полет који је потребан за праву побуну једноставно не може наћи. А при томе се има, баш на тој ниској тачци, узвишено осећање, да се репрезентира један нов свет — који је заправо свет дна. Ми смо у томе странци, и на крају нам остаје да резигнирамо. Ја сам барем одавно почео да себе посматрам историјски, као преостали део једне друге културне епохе, коју ја индивидуално приводим крају, иако је она заправо већ мртва и потонула. Едуард Кароди из часописа *Neue Züricher Zeitung* није велики критичар, али ме је веома узбудило што је у својој рецензији Јосифа назвао „лабудовом песмом немачке учене поезије“. Фердинанд Лион, са којим проводим овде покоји угодан час у ћаскању, окарактерисао је књигу још свечанијом речју. Он је назива „Les adieux de l' Europe“. То је меланхоличан али частан наслов који ми се допада, и ја верујем, барем у песимистичким часовима, да све што радимо заслужује то име. План Вашег часописа и његов наслов „Одбрана Запада“ казују ми да сте нешто борбеније расположени. Ја бих Вас радије одвраћао од тога али у дубини душе желим да план остварите. Нема ништа лепшег од часних борби у повлачењу, а осим тога можда ни не знамо колико смо још јаки.

Послао бих Вам управо изишлог „Младог Јосифа“, када не бих био сигуран да ћете га и тако добити. Берман га је издао са чудном брзином. Друга пауза ће стога нешто дуже трајати. Па човек мора ведрину, неопходну стваралаштву, непрестано да откида од болних мисли дана, а и известан замор после првих хиљаду страница неизбежан је.

Овако лепог плавог пролећа као што је обогодишње не могу уопште да се сетим. Како тек мора бити код Вас! Сутра ћу погледати докле се стигло у Тесину, јер путујем на једно предавање за Локарно: 4 часа, то је отприлике најдаље путовање које се овде може предузети.

Вечерас ће Анета бити код нас на вечери. Говорићемо дакле о Вама. Уосталом, ово је, пошто писмо није послато, сада четврто писмо.

Срдачне поздраве Вашима, као и моме брату ако га видите!

Пријатељски Вас поздравља

Ваш

Томас Ман

АГНЕСИ МЕЈЕР

. . . . . .

П. П. 21. VI 1943.

Пошто сам у међувремену постао Ваш дужник, то још једном морам отворити већ ковертирано писмо, које нисам предао у недељу, како бих му додао изразе своје захвалности. Прво на Вашем новом писму и његовом прилогу, који је опет један упечатљив доказ огромне раширености Ваших чланака. Сасвим је сигурно да ће Вам нација једном бити захвална на социјалном доприносу који тиме дајете у овом рату, будећи и покрећући савести, — штавише, ја не сумњам да Вам је нација захвална већ данас.

Затим, данас, прилично и заправо неопростиво касно, судећи по томе што ми кажете о термину предаје, стигао је Ваш поклон — књига, бетовеновски квартети, о којима сам већ понешто читао и које сам желео да упознам. Нисте могли ништа боље одабрати да ме обрадујете. Да ли сам језички већ дорастао за те песме и да ли ћу бити у стању да докучим сва њихова значења, то је друго питање. Али ја већ имам Ваш узвишен суд и знам, дакле, да њихово освајање заслужује сваки напор. (Чудно је да Елиот у једном комаду употребљава немачку реч „Erhebung", као да је за изражавање те идеје најбоље прибећи употреби те немачке речи).

Уосталом, познајем га као есејисту. Један његов чланак, ако се не варам о Хенри Џејмсу, оставио је велик утисак на мене, и чини се да и те песме имају једну интелектуалну или боље: духовну ноту. Већ одавно верујем да се поезија и виша проза све више приближавају и да ће се стопити.

Врло се чудно осећам при лаганом напредовању припремних почетака мог новог „романа". Почео сам наиме да пишем, јер нисам дуже издржао да *не* пишем, сада, међутим, констатујем да сам за то био потпуно спреман и налазим се у стању тихог узбуђења. Наслов гласи:

Доктор Фауст
Чудни живот Адријана Леверкина
испричан од једног пријатеља

Рћава, немачки-средњевековно запахнута историја пролази, наиме, кроз медијум једног потпуно рационално-хуманистички настројеног референдара и добија тиме у ведрини, која јој је потребна, — и која је и мени потребна. Писац (он пише сада, 1943, у Немачкој) учитељ је кога су Немци пензионисали и зове се др фил. Серенус Цајтблом. У том стилу су скоро сва имена. Сад замислите остало!

Ваш

Томас Ман

К. Б. БОТЕЛУ
(Концепт)

Pacific Palisades, California
1550 San Remo Drive
21. јануара 1944.

Dear Mr. Boutell,

веома ми је жао што је глупа денунцијација оног господина Араквистена оставила на Вас такав утисак. Мене би она оставила сасвим равнодушним и ја никада не бих осећао потребу да одговорим, да ми нисте упутили скоро претећу опомену да треба да се оправдам, да створи објасним, да се извиним. Ако се госп. Араквистену не допада мој настанак и развитак, мој духовни и морални развој, мој живот, онда је то његова невоља, не моја. Ја живим, надам се да ћу стићи још даље но што сам доспео, радујем се пређеном путу и не одричем се ниједног његовог стадијума, јер осећам сву истину Гетеове изреке:

„Сваки пут ка циљу правом
Добар је по свакој стази“

што на енглеском значи

. . . . . .

Сумњам да је разумно да се човек који се свим својим не више младалачким снагама труди да у борби коју води човечанство нашег времена остане свој човек и да сваког дана сједини своје обавезе грађанина света са унапређењем и усавршавањем једног многима не безвредног личног животног дела, — сумњам да има много смисла да се један такав човек присиљава да се врати на изјашњавања која је чинио у једној сасвим другој фази историје и свога живота, и да због њих одговара. Пошто Ви, међутим, сматрате прикладним да Ваше многобројне читаоце позабавите пот-

казивањима аутора писма у *Times*-у, то, свакако, не би смео изостати један мали прилог од мене и ја ћу радо одговорити на Ваше питање ако ми дозволите да при томе не будем сувише опширан.

Не могу са пуном сигурношћу јамчити за коректност цитата госп. Араквистена, али претпостављам да није дозволио да га сервилна ревност да ванситартизму пружи аргументе против могућности једне „друге", „боље" Немачке, заведе на кривотворење. Нема сумње, ја сам све то рекао, и то данас сасвим рђаво звучи. Речено је тада много рђавог и доброг у Европи, — не само у Немачкој, где су се Хауптман, Демел, Хофманстал, Харден и Ратенау слагали са националним ратом, исто као и ја, већ су и иначе просвећени духови непријатељског иностранства рекли тада доста тога, и моји дијалектички подвизи из 1914. године могу се делом објаснити као реакција на мноштво страсних увреда које су тада упућене немачкој филозофији и култури, са којом сам ја био уско повезан. Пре свега, међутим, они се могу објаснити потпуном политичком невиношћу и игноранцијом немачке интелигенције, израсле из лутеранства и романтике, која, изненађена ратом, дуго није била у стању да у њему види нешто друго до једну праведну одбрамбену борбу за вредности које су, на њено велико чуђење, одједном биле засуте увредама. Оно што сам до тада био створио, имало је своје корене у тој сфери вредности, ја сам мислио на њу када сам говорио „Немачка" и за њу сам се заузимао.

Мој тужилац истиче, и Ви осећате потребу да му дате за право, да сам тада имао 40 година и да су, дакле, моја схватања била схватања зрелог човека. Но, зрелост је врло релативан појам, и човек којем је суђена дуга, витална истрајност, дуг животни пут, са 40 година можда апсолутно није зрео. Ја и не знам да ли сам данас зрео. Можда је за сазревање потребан читав живот, и бити зрео значи можда бити зрео за умирање. Као уметник сам, изгледа, био необично рано зрео, пошто сам са 23 године написао књигу која још и данас живи и могућно да ће надживети све оно што сам после тога створио. У политичком погледу пак, код мене се (и то је можда национално-немачка црта) може констатовати једно веома лагано сазревање, и у ствари ме је тек рат од 1914, који ме је у основи потресао, силом довео у везу са проблемима за које раније нисам имао никаквог смисла. „Politics", рекао је кардинал Менинг, „is a part of morals." Не желим да себе прикажем лошијим него што сам, нити да тврдим како су моја младост и моје „зрело" доба живота били без везе са моралом. Био сам привржен једној песимистичкој етици, чија је суштина била „Инак", храброст, издржљивост под тешким условима, и ја сам у Немачкој

видео земљу која је живела под тешким спољашњим и унутрашњим условима, једну земљу којој је било тешко као што је и уметнику тешко. Ја сам се идентификовао с њом, — то је била форма и смисао мог ратног патриотизма. Ја сам говорио у корист пруских схватања, пруског става, пруског милитаризма, — једног госп. Араквистена још након 30 година запрепашћује претераност којом сам то чинио. При томе ми пада на ум један чланак, недавно објављен у московској *Internationale Literatur*, који се бави питањем пруског духа у немачкој књижевности. Аутор, Георг Лукач, литерарни критичар комунистичких схватања, осврнуо се у њему на моје изјаве у време прошлог рата и рекао да је немогућно психолошки правилно објаснити мој тадашњи фредерицијанизам, моју апологију пруских назора, ако се они не сагледавају у склопу са новелом „Смрт у Венецији", изашлом пре рата, у којој је са ироничном трагиком приказана пропаст пруског етоса. — Како високо стоји ова примедба изнад тривијалног нагваждања енглеског патриоте из тућине.

Не може се рећи да ми је нарочито било стало до личне користи, да сам капут окретао према ветру. Моја још конзервативна „Разматрања једног неполитичара" појавила су се у тренутку слома, 1918. Чак ни Немци-националисти нису знали шта с тим да почну. Они су увек гајили са њиховог становишта оправдано неповерење према духовном, па и према конзервативном духовном елементу. Када је националистичка плима почела опет да расте, био сам спреман да јој се супротставим, и иступио сам са говором „О немачкој републици", који је био намењен немачкој омладини. Ја сам једноставно био нешто научио, — што многи нису били учинили. Читаву једну деценију сам се трудио, изложен најотровнијим нападима, жртвујући мир и удобност личног живота, да спречим несрећу коју сам видео где долази. Јер, мој поглед је сада био изоштрен, схватио сам шта је значио нацизам за Немачку, Европу и за свет, док велика већина мојих земљака, а са њима Европа и читав свет, то *није* схватила. То им се мора приписати у част, јер како би стајала ствар са светском демократијом да је она почем схватила наци-фашизам а ипак га потпомагала?!

Да сам ја тек 1933, у емиграцији, открио своја демократска осећања, онда би ископине госп. Араквистена представљале једну мање глупу неисправност. Али чланци књиге „Order of the Day" обележени су годинама; њему је познато колико рано ми је успело да политички употпуним свој појам хуманитета, да у борби човечанства нађем своје право место и да у тој борби испуним своју дужност. Па ипак се он не снебива да постави питање: „Who is the real Thomas Mann, the author of ‚Gedanken im Kriege' or the author of

‚Order of the Day'?" Он нема појма о органском јединству живота који расте, тражи, који се многострано изражава и остаје себи доследан. Али он се самом себи допада у улози аутора писма за *Literary Supplements*.

Као младић писао сам „Буденброкове, пропадање једне породице". Са 50 година „Чаробни брег". Сада, када се приближавам 70. години, предстоји објављивање завршне књиге дела „Јосиф и његова браћа". Прво дело је био немачки роман, друго европски, треће једна митско-хумористичка поема човечанству. Добронамерни посматрач могао би говорити о једном процесу развоја и продуховљавања, који је несвесно одређен великим узорима. Цењени сарадник лондонског *Times*-а разуме се у један такав живот толико колико и во у свирање у лауту.

Не верујем да ће ми његов приказ старих списа отргнути захвалност многих хиљада намучених срца за понеку утешну, окрепљујућу реч, коју сам у најтамније време изговорио, нити да ће код потомства помутити суд да нисам створио само нешто лепих ствари, већ да сам се увек, на свим ступњевима мог сазнања, трудио да будем на страни доброг и праведног.

Искрено
Ваш
Томас Ман

Кларенс Б. Ботел (Clarence B. Boutell, 1908) редактор и журналиста који је у једној серији својих новинарских чланака напао Томаса Мана, ослањајући се на писмо поменутог Араквистена.

ванситартизам — радикална мржња према Немцима. По енглеском дипломати Роберту Ванситарту (Robert Vansittart, 1881—1957), који је био непомирљив противник Немаца.

ТЕОДОРУ В. АДОРНУ

Pacific Palisades, California
1550 San Remo Drive
30. XII 1945.

Драги др Адорно,

хоћу да Вам пишем о рукопису који сам пре кратког времена оставио код Вас и који Ви сигурно већ читате. Немам осећање да ме то прекида у раду.

Сазнање да се та чудна, можда немогућа композиција (оно што је готово) налази у Вашим рукама, изазива у мени извесно узбуђење; јер се у све чешћим стањима умора

питам не би ли било боље да дигнем руке од ње, и од тога какво ћете лице направити зависиће да ли ћу при њој остати.

Оно што ме углавном гони да у облику коментара полажем рачуне, то је принцип *монтаже,* који се на карактеристичан начин и прилично зазорно провлачи кроз читаву књигу, — сасвим отворено, без икаквог скривања. Још пре кратког времена пало ми је то у очи, на један упола забаван упола нелагодан начин, када је требало да окарактеришем кризу болести јунака, при чему сам Ничеове симптоме болести, како се они јављају у писмима, поред прописаних јеловника итд. буквално и верно пренео у књигу, свакоме тако рећи упадљиво прилепио. Тако ја путем монтаже употребљавам мотив невидљиве, никад сусретане и физички недоживљене поштоватељке и љубавнице, госпође Мек, Чајковскога. Онако како је то историјски дато и како је познато тако га ја прилепљујем, пустим да се контуре разлију, да утону у композицију као нема митски-слободна тема која припада свакоме. (Однос је за Леверкина средство да обиђе забрану љубави, заповест хладноће ђавола).

Даљи пример: при крају употребљавам, отворено и путем цитата, тему Шекспирових сонета: троугао у којем пријатељ шаље љубавници пријатеља да је за њега проси, — а овај „проси за самог себе". Наравно, ја то преиначујем: Адријан *убија* пријатеља кога воли на тај начин што га путем везе са оном женом предаје убилачкој љубомори (Инес Роде). Али то мало мења карактер безобразног поткрадања тог преузимања.

Чини ми се да није довољно за оправдање таквог поступка да се позива на молијеровско „Je prends mon bien où je le trouve". Могло би се говорити о *старачкој* склоности да се живот сагледава као продукт културе и у форми митских клишеја, којима се даје предност у односу на „самостално" проналажење у закреченом достојанству. Али ја сувише добро знам да сам се већ рано вежбао у некој врсти вишег преписивања: на пример, код типа малог Хана Буденброка, за кога сам, да бих га обликовао, без устручавања преписао одговарајући чланак из Konversations-lexikon-a, „преносећи га тако рећи у стихове". То је постало чувено поглавље. Али његова заслуга састоји се само у извесном продуховљавању механички усвојене грађе (и у трику индиректног саопштења Ханове смрти).

Ствар постаје тежа, да не кажем скандалознија, ако се при усвајању грађе ради о предметима који су *већ сами дух,* дакле о стварној литерарној позајмици, учињеној са изразом као да је то што је зграбљено управо довољно добро да послужи сопственој композицији идеја. С правом претпостављате да овде имам на уму смеле — и надам се не потпуно невеште — захвате у одређене партије Ваших му-

зичко-филозофских списа, који захтевају да буду оправдани, нарочито стога што читалац то није у стању да утврди, уколико, за вољу илузије, није дата права могућност да му се на њих укаже. (Фуснота: „Ово је од Адорно-Висенгрунда?“ То не иде). — Чудно је то: мој однос према музици ужива известан глас, увек сам умео литерарно да музицирам, осећао сам се упола музичарем, пренео сам технику музичког преплитања у роман, и још пре кратког времена, на пример, признао ми је Ернст Тох, у једној честитки, изричито и одлучно, „музикалну обавештеност“. Али да би се написао роман о музичару, који понекад чак има претензије да, између осталог, истовремено с осталим, буде роман о музици, — потребно је више од „обавештености“, наиме „школованост“, која мени једноставно недостаје. Због тога сам од самог почетка одлучио да у књизи, која иначе нагиње принципу монтаже, не устукнем ни пред каквим помоћним захватом у туђе добро: верујући да ће оно што је узето, научено, у оквиру композиције моћи лако да добије самосталну функцију, симболичан самосталан живот, — а да ће при том на своме изворном месту остати *недирнуто*.

Радовао бих се када бисте се сложили са овим схватањем. — Стварно сте мени, чије је музичко образовање једва прелазило преко позне романтике, дали појмове о најмодернијој музици, који су били неопходни за књигу која, између осталог, скупа са понечим другим, има за садржину *ситуацију уметности*. Мојој „обавештеној“ игноранцији биле су потребне, не друкчије но као онда код типа малог Хана, *егзактности* и сада је ствар Ваше љубазности да тамо где би те *егзактности* (које не дугујем искључиво Вама), које служе илузији и композицији, могле изазвати неспоразум и подсмех стручњака, извршите коректуру. *Једно* место је стручњачки испитано. Прочитао сам Бруну Валтеру делове о опусу 111. Био је *одушевљен*. „Па то је величанствено. Никада није речено нешто боље о Бетовену. Нисам имао појма да сте тако продрли у њега!“ Али при томе не бих хтео сувише строго да за судију позовем само стручњака. Управо ми је музички стручњак, увек поносан на своју тајну науку, некако сувише олако спреман на надмен смешак. Са опрезношћу и cum grano salis могло би се рећи да нешто може деловати као тачно, да се понаша као тачно, а да при томе ипак не буде сасвим тако. — Но нећу да Вас обрлаћујем.

Роман је толико напредовао да Леверкин, 35 година стар, у првом таласу еуфоричне инспирације, у невероватно кратком времену, компонује своје главно дело, или прво главно дело — „Apocalipsis cum figuris“, на основу 15 листова од Дирера или директно по тексту откровења. Овде једно дело (које замишљам као веома *немачки* производ,

као ораторијум за оркестар, хорове, соло-партије, са једним приповедачем) треба да буде замишљено, реализовано, окарактерисано са извесном сугестивном снагом и ја ово писмо заправо пишем да бих остао при ствари са којом још не усуђујем да се ухватим у коштац. Оно што ми је потребно то је неколико обележавајућих, остварљивих *егзактности* (довољно их је неколико), које ће читаоцу дати веродостојну, убедљиву слику. Хоћете ли са мном да размислите како би то дело — мислим Леверкиново дело — отприлике могло да се оствари у делу; како бисте Ви урадили када бисте били у савезу са ђаволом; да ми дате ову или ону музичку особину ради интензивирања илузије? — Пред очима ми лебди нешто сатански-религиозно, демонски-побожно, истовремено строго-везано и нешто злочиначки делује, нешто што често презире уметност, а и нешто што се враћа на примитивно-елементарно (Кречмар—Бајсел — сећања), поделa тактова, па одустајање од реда тонова (glissandi труба); даље нешто практично једва изводљиво: стари црквени звуци, a-capella-хорови, који се морају певати у ублаженом штимунгу, тако да се на клавиру једва јавља један тон или интервал итд. Али „итд.“ лако је рећи.

Док сам писао ове редове сазнао сам да ћу Вас видети раније но што сам мислио, да је већ договорено за среду по подне. Значи, могао сам све ово и усмено казати! Али с друге стране, околност да Ви ово имате у рукама црно на бело има извесног смисла и некако ме умирује. Нека ово за наш будући разговор буде припрема а ако постоји потомство, онда је то нешто за њега.

Ваш одани
Томас Ман

РЕДАКЦИЈИ „FREIES DEUTSCHLAND"

Pacific Palisades, California
6. II 1946.

Поштована господо из редакције „Freies Deutschland“,

поводом предстојећег 75. рођендана мога брата ви ме питате за његово здравље. Хвала на питању, он се осећа сасвим добро. Губитак своје животне сапутнице пре скоро годину и по дана, жене која га је оног 21. фебруара 1933. у Берлину пратила до трамваја, до железничке станице за Франкфурт (у први мах за Франкфурт) и при томе храбро уздржавала сузе, преболео је са карактеристичном снагом и прибраношћу духа које су равне судбини, а његову са-

моћу, у основи природан елеменат њему сличних, коју је упознао током низа година у младости и рано доба зрелости, оживљавају и дискретно чувају пријатељство, пуно дивљења, и љубав, пуна обзира, његових најближих.

Раздаљине овде тешко падају. Раздаљина између његовог места и нашег могла би бити још већа сметња: она износи пола сата вожње колима, ако човек има среће са светлом. У ствари, ми станујемо ближе океану, на узвишењима Санта Монике, док се његов стан налази у градском пределу, у правцу копна, не баш доле у граду, али ипак у Лос Анђелесу. Воли, једном недељно истина, да га доведемо к нама овамо напоље и проводи код нас време од ланча па док се не смркне. Промене ради састајемо се ми код њега на неку врсту пик-ник вечере, која је обично ванредно пријатна, и после које нам он, како се укаже прилика, чита из својих дела, управо написаних, или пак тражи да му причам о оном што сам урадио ја.

Ћаскамо, причамо о прошлости, о данима у Италији, о чудесном току нашег живота, с којим смо се помирили, о савременим збивањима. Начин на који се он о њима изражава могао би се назвати жовијалним, пошто није далеко од онога што су критички посматрачи Гетеови назвали његовом „толеранцијом без благости“. Не, није благ, али трпељив с висине, и прилично је песимиста. Фашизму предсказује још велику будућност — природно, јер, како против њега није никада, озбиљно и са несаломљивом вољом вођен рат, то он до сада није ни био тучен, већ му се свесно, полусвесно, најраће несвесно ишло на руку, исто као и за време appeasement-a. Страх од његових ужаса, који су коначно ужаси реда, далеко је мањи од страха пред његовом алтернативом, социјализмом, и тако су му душе отворене. Амерички војници га упознају у Европи — они га исто тако могу упознати и код куће, уколико би га уопште тек морали упознати. Сама епоха има фашистички карактер — констатација на изглед спокојна, али је она једна резигнирана осуда.

О тим стварима између нас не постоје разлике у мишљењима. Својој нећаки Ерики, мојој најстаријој ћерки, рекао је о нама једном при повратку кући: „Са твојим оцем се политички сада стварно добро слажем. Нешто је радикалнији од мене.“ То је звучало невероватно комично, али оно што је тиме хтео да каже, био је наш однос према Немачкој, драгој, на коју се љути мање него ја, из једноставног разлога што је раније знао како стоје ствари и није морао да доживи разочарања. Данас он одбија да у немачком ставу види само један „монструозни појединачни случај“, и „безусловну и неповезану кривицу“ — употребљавам његове речи. Све је условљено и све се може објаснити, ако

не и опростити, а и Немци су само људи: Верујем да би тврдњу како су сасвим изузетно лоши схватио као форму национализма. Он је због немачког безумља морао исто толико да преживи и изгуби као и ја, — чак и више, јер је при бекству из Француске био у животној опасности. Али он успева да тамошњим људима све то не узима за велико зло, као што им ја, с правом, пребацујем губитак пријатеља који су били драгоцености мог живота (Карел Чапек, који је умро сломљена срца, Мено тер Брак у Холандији, који се убио). Ствар је у томе, да је он, иако нежне телесне грађе, био душевно увек уравнотеженији од мене и да се уз то много раније бавио политиком.

Да је у Немачкој на време избила спасавајућа револуција, он би се морао позвати за председника Друге републике, он и нико други. И управо сада — смешно је да је у вези са мном настала та луда бука да ли ћу се вратити или не — када је изгледало да више нико не пита за њега. Па у коме је од нас двојице одвајкада било активно наше латинско-политичко крвно наслеђе? Ко је био друштвено-критички посматрач и стваралац? Ко је писао „Поданика“ и ко је у Немачкој проповедао демократију, док су други уживали у меланхоличној одбрани протестантско-романтично-антиполитичког духовног грађанства? Угризао сам се за усну, када је једном с пуно благости упитао: „Зашто ме заправо остављају потпуно на миру?“ Било је за мене право олакшање када је коначно стигао позив из Немачке, наравно из руске зоне: Бехер му је писао и јавио да га тамо сви чекају. Но, било је и време. Тешко да ће ићи; он је, бог то зна, оправдан. Било је ипак на месту што су га тражили.

„Како данас ствари стоје“, рече он недавно, „најбоље је остати код куће.“ И то је звучало дирљиво комично, јер то што је он тако назвао, благо речено, једно је помало случајно огњиште, — тамо негде у области где Лос Анђелес прелази у Беверли Хилс. Али он се веома саживео са својим удобним малим партер-станом, South Swall Street, одакле може пешке да пође у куповину и у којем се још осећа дах покојнице. У дневној соби, према улици, добро намештеној, са елегантним писаћим столом, који међутим не употребљава јер ради повучено у спаваћој соби, има одличан радио-апарат и увече много слуша музику, — управо у Калифорнији је у знатној мери проширио и продубио своје познавање симфонијске музике. У одређене часове дана чита француски, немачки и енглески, и то, ако је проза вредна тога, наглас. Ујутру, пошто попије своју јаку кафу, почев од седам сати до подне, пише, непоколебљиво ствара са старом храброшћу и самоувереношћу, понет оном вером у позив литературе коју је тако често изразио речима поносне лепоте, унапређује актуелно дело на тај начин што још

увек са умоченим челичним пером прекрива лист по лист својим ванредно јасним и читљиво обликованим латинским писмом, — сигурно не без муке, јер све што је добро, тешко се ствара, али са прокушаном лакоћом великог радника.

Ту онда настају неуморне, његовим духом незаменљиво обликоване новине, о којима ће се ускоро чути: епско-драмске сцене које зраче у карактеристичном емајл-сјају историјског колорита, које, изненађујући избор грађе, у облику дијалога приповедају живот пруског Фридриха; роман „Пријем код света“, сабласна друштвена сатира, чија је позорница свуда и нигде; опет један нов роман, не знам још какве садржине; пре свега (сматрам: пре свега) фасцинантна књига мемоара „Поглед на једно доба“, чији су велики делови објављени у московском часопису *Internationale Literatur* и која је управо преведена на енглески језик: аутобиографија као критика доживљеног доба, неописиво строгог и ведрог сјаја, наивне мудрости и моралног достојанства, писана прозом чија јој интелектуално еластична једноставност, како ми се чини, даје обележје језика будућности. Да, убеђен сам да ће немачке школске читанке двадесет и првог века из те књиге доносити узоре штива. Сада се управо штампа у Штокхолму, и што се мене тиче једва могу да дочекам да је наши Немци код куће могу читати. Наравно, биће увређени — када они то не би били? Они се увек и по сваку цену морају осећати увређеним и несхваћеним, и ако их неко сувише добро схвати, онда су утолико увређенији. Али то су детињарије. Објективна чињеница, да је тај сада седамдесетпетогодишњак био један од њихових најгенијалнијих писаца, показаће се јачом од њихове ћуди и за краће или дуже време она ће освојити и њихову одбојну свест.

Ваш
Томас Ман

ХАНСУ ФРИДРИХУ БЛУНКУ

Pacific Palisades
22. VII 1946.

Поштовани господине Блунк,

осећање с којим сам примио Вашу пошиљку, писмо и меморандум, не могу да означим другом речју до „запањеност“. Откуд сам ја позван да из Немачке примам те извештаје, објашњења, правдања (Ваше писмо није једино те врсте)? Па ја немам власт да везујем и дрешим! И ако ме сматрају репрезентантом „света“ — тај свет се влада данас

тако лоше да постоји мало разлога да му се ваља извињавати. Нека се свако сам потруди да нађе начина како ће се помирити са својом савешћу.

Моја изјава о Вама била је потпуно случајна, ненамерна, чисто провоцирана. Морао сам једноставно да одговорим Вашем господину брату и *могао* сам само да одговорим да би мени, пошто сам Трећем рајху тако демонстративно окренуо леђа, чудно пристајало када бих се код окупационих власти заузимао за неког литерарног експонента и виђену личност тога „рајха".

Ви тврдите да то нисте били, и ја не желим да Ваше порицање једноставно приписем општој појави да данас сви тврде да то нико „није био". Радо верујем Вашим добрим намерама. Али када се у Вашем експозеу прочитају реченице као: „Када је 1933. Хинденбург позвао Хитлера за рајхсканцелара и када *се он заклео на вајмарски устав,* веровао сам свечаним изјавама да ће сви грађани имати иста права. Сматрао сам да се ради о кратком прелазном времену ка једном *новом уставу*... После смрти Р. Биндинга позван сам на његово место у Немачку академију у Минхену. Моја делатност ограничила се на то да саветима и предлозима потпомажем *наставу немачког језика у иностранству* коју је Академија била преузела..." онда човек може само да подигне очи к небу и да каже: „О, свемогући боже!", зар је могуће толико слепило, зар је једном човеку од духа дозвољен толики недостатак способности да види и осећа ужасе који су се догађали? Је ли се Хитлерова магија састојала у томе да су људи веровали да ће он бити заштитник вајмарског устава? Пре него што ће дати нов устав? И „настава немачког језика у иностранству"! Свако дете широм света знало је шта се подразумевало под тим еуфемизмом, наиме минирање демократских снага отпора свуда, њихова деморализација путем нацистичке пропаганде. Само немачки књижевник није то знао. Њему је било добро, он је смео бити обична будала и тупа душа, без моралне осетљивости, неспособан да осети одвратност, бес, да се згрози пред инфамним ђаволским ћубретом што је националсоцијализам за свако честито срце био од првог дана.

И дозволили сте да Вас позову у минхенску нацистичку академију. Замислите: ја сматрам да се *никада* није смео наћи колега који би био спреман да заузме место са којег сам ја, непосредно пошто је Хитлер „положио заклетву на вајмарски устав", на најокрутнији начин прогнан. Чини ли Вам се да је то веома суревњиво? Али са тим мишљењем ја нисам усамљен. Цео духовни свет га дели. Само у Немачкој нема тог осећања за такву солидарност, такав понос, такву храброст да се протестује и определи. Људи су тамо сувише спремни да се определе за очигледно зло — све док изгледа да ће том злу „историја" дати за право. Али један писац,

један песник би морао знати да се у животу додуше свашта збива али да пред њим оно *потпуно* неморално не може бити оправдано.

Ово писмо — иако то није била намера — претвара се у филипику. Ја уопште нисам способан за строгог моралног судију, ја сам последњи који ће на некога подићи камен и ни најмање се не осећам као инстанца којој би се имали подносити захтеви за ослобођење од кривице. Али нико неће моћи да ми олакша јад и стид због тога што је немачка интелигенција, при проби на коју је стављена 1933. године, тако ужасно, безосећајно и безумно затајила. Она ће морати да створи много *великога* да би се то заборавило. Бог јој за то дао снаге и унутрашњу слободу. То је општа и истовремено сасвим лична жеља упућена Вама, Вашем делу и животној срећи.

Ваш
Томас Ман

Ханс Фридрих Блунк (Hans Friedrich Blunck, 1888—1961), главни представник тзв. „Blut- und Bodendichtung"; 1933—35 председник Reichsschrifttumskammer (званично сталешко удружење књижевника нацистичке Немачке).

МАКСУ РИХНЕРУ

Pacific Palisades, California
1550 San Remo Drive
24. XII 1947.

Драги др Рихнер,

часопис „Neue Schweizer Rundschau" са Вашом „и"-студијом послали сте сигурно Ви лично. Захваљујем Вам се и примите моје искрене комплименте. Ви сте ту „одвратну песму" отпевали тако мелодично, пријатно, с пуно такта и укуса, да она *скоро* више и не звучи одвратно, — Ви сте најбољи од свих швајцарских списатеља.

Превидели сте „политику" Серени Цајтблома, његову филозофију „продора" итд. Његов dégoût према јакобинско-пуританској врлини, његова наклоност према револуционарној Русији 1919. године, па његово пристајање уз Запад, одговарају прилично тачно мећама мог личног „развоја". Истина, како су се ствари отада развиле, знам да би у случају убитачног сукоба између Истока и Запада моја обавеза била да *потпуно занемим.*

Валерију, Жиду и Прусту је 1914. било лако да ћуте. Они су на страни своје земље имали потпуно морално оправ-

дање света, те су ћутали из истог осећања доброг укуса који бих и ја показао у њиховом положају. То нема никакве везе са надменим светским грађанством. Тога је у основи било више у „Разматрањима“ него код Ролана, који ниједног тренутка није био у стању да ствар Француске одвоји од ствари човечанства. „Јесам ли ја, господине Ролан, био већи Немац, него што сте Ви били Француз?“ То питање ја још и данас постављам и још данас оспоравам да је он био више „au dessus de la mêlée“ од мене.

Фраза о „песку метафизичких ствари“ и „земљи дати људски смисао“ од Ничеа је и сасвим сигурно је социјалистички обојена, као што постоји лажно-идеалистички начин говорења о „материјализму“. По чему његова сензибилност није могла исто тако добро бити под утицајем социјалистичких тенденција времена као и фашистичких, — поготово што се не да повући оштра граница и што је она код Сорела била још сасвим разливена?

За моју мржњу према дрским злочинима нацистичког олоша недостаје Вам, као што сам знао, осећај разумевања. Ваша фуснота о томе је нужно добила призвук нечег презривог. Верујте ми, ја нисам играо агитатора, нити сам парафразирао нешто што се тврди, већ сам грдио из дубине срца и склон сам да мистички верујем да моја *смртна* мржња није била без утицаја на ток ствари.

Ваш духовни видик и слободно образовање показује се у навођењу Лукача, Бењамина, Блоха, који су неизмерно тачно окарактерисани. То је, до врага, данас без сумње *најумнија* сфера, било како да се тај атрибут оцењује, и ја не могу а да се не осећам поласканим када ми се отуда упути реч похвале. Лукач, који ми је некако благонаклоњен (и који се очигледно није препознао у Нафти) написао је, у *Internationale Literatur*, можда најбољи чланак поводом мог 70. рођендана, изостављајући, веран линији, Јосифа. О овоме је опет Блох рекао добре ствари: Реч о „префункционирању мита“ од њега је. — Бењаминово „Порекло немачке трагедије“ читао сам за време рада на Фаустусу — са повременим блесцима разумевања.

Како су лепе Ваше речи о катартичној функцији „Разматрања“ у мом животу, коју она, међутим, за Немце нису имала. Управо то сам им тако замерио. Човек се ту, да се изразим клоделовски, мучи наместо хришћанског света, а хришћански свет је сувише лен да у томе учествује.

Срећна Нова година

Ваш

Томас Ман

Макс Рихнер (Max Rychner, 1897—1965), швајцарски литерарни историчар, есејиста и песник.

„И“ студија — Томас Ман и политика, Neue Schweizer Rundschau, XII, 1947.

ПОРОДИЦИ МИХАЕЛА МАНА

Цирих/Кантонска болница
9. авг. 55.

Драги драгићи!

Баш вам хвала! Било је тако лепо од вас што сте се сложили да ми напишете ово породично писмо које ми је донело утеху и радост. Добро ми је дошло, јер живот који сад водим поприлично је јадан, а краја му видети није. Само лези, с ногом обложеном иловачом замешеном у алкохол или сирће, што истина не боли; али у овом имобилном начину живота има толико непријатних импликација, од којих пристојности ради да поменем само жесток свраб од екцема који настају од вечите креветске топлоте, нарочито по ногама, које вазда ваља мазати некаквом белом ментолском микстуром што се мућка. Једном речи, мучно, а не једе ми се скоро ништа.

После подне допуштено ми је увек да један сат одседим у столици, и тад ми Милајн изводи музику на апарату који нам је набавио господин Мочан. Али моји је нерви не подносе много, и боље ми чини да читам књигу Алфреда Ајнштајна о Моцарту, која је, мислим, врло добра, зар не, Биби? Мене нарочито занима то што М. уопште није имао смисла за природу или за архитектуру или знаменитости уопште, него је подстицај примао вазда из саме музике и тако рећи правио музику од музике, неку врсту уметничког оплођавања истом врстом и филтриране продукције, врло необично. А био је и аристократ и, за разлику од Хајдна, није марио много за народно, слично Гетеу. Цела века се јео што је телом мали и неугледан. Мора да није никако изгледао.

Дечаци су ми веома зорно описали како живите у Forio d'Ischia, нарочито Фридо, који је веома напредовао у писању и изражавању. Али и Тони пише врло свеже и енергично. Мислим да би се и мени допало да неколико недеља проживим као ви. Кад човек има бистро море да се у њему купа, преко дана сунца а увече петролејку и свеће, шта ће му електрика и водовод. Али код Меди ће вам се онда сигурно све учинити краљевски.

Желим Биби да јој прође зглавак и уопште свакоме од вас желим све лепо и добро!

Ваш М. и Д.

Милајн (Mielein), име од миља за жену Томаса Мана, госпођу Катарину Ман.

Потпис, М. и Д. (немачки Z. und O.) значи Мађионичар (Zauberer), како су Томаса Мана у породици називала деца, и деда (Орара).

(С немачког превео *Томислав Бекић*).

МЕТАМОРФОЗЕ СЛАВКА ЛЕОВЦА

Присуствујемо значајним критичким елаборацијама које хоће да, уместо једне релативно објективне, широко заснованe, прегледне и панорамске хронике наше савремене књижевности, саопште данашњем и будућем читаоцу свој субјективни ракурс. Своје властито виђење обиља појава које подразумева савремени тренутак наше књижевности. После књиге Драгана М. Јеремића *Прсти неверног Томе*, Славко Леовац, ево, доноси једну субјективну панораму проминентних аутора који јесу наша модерна литература. Писац избалансираног стила и чистог језика, аутор неколиких запажених и у овој рубрици већ осведочено добро упи-саних књига, Леовац је за тренутак, као у каквом међувремену, напустио домен својих омиљених, честих тема о судбини поезије, о есеју, о митy у савременој књижевности, и осврнуо се за нашим савременим ауторима, да бих их вредновао и пројицирао на фону једне спокојне, никаквом журбом детерминисане интерпретације. Књигу је организовао као спој двају циклуса. У првом је објавио девет својих есеја о активним и значајним ауторима овог тренутка: Добрици Ћосићу, Стевану Раичковићу, Миодрагу Павловићу, Васку Попи, Антонију Исаковићу, Славку Михалићу, Хусеину Тахмишчићу, Вуку Крњевићу и Слободану Новаку. У другом циклусу саопштио је своје читачке импресије над књигама које му је, у широком распону од *Бановића Страхиње* Бориславa Михајловића и последњих књига Ивана В. Лалића до *Сарајевског љета* Ристе Трифковића и *Претка* Миливоја Славичека. Леовцу је очевидно веома стало до овакве организације књиге. Њоме се, између осталог, хтело показати да је есеј једно, рецензија друго; да приступ књижевном делу при обликовању есеја подразумева један третман, а при обликовању рецензије други; да је скуп имена у првом циклусу на неки начин ауторов *избор по сродности*, чврсто узглобљен кохеренцијом његове живе и непресушне радо-зналости, а да су имена у другом циклусу наилазила *на текућој траци*, онако како их је дан доносио а ноћ читала. Међутим, после лектире ових *Метаморфоза* стиче се утисак да је та наизглед врло одрешита и дефинитивна баријера

Славко Леовац: *Метаморфозе*, Свјетлост, Сарајево 1965.

између Леовчевих есеја и рецензија сасвим условна, а можда и непостојећа. Наиме, Леовац често исписује рецензију као есеј компонован у поводу једне књиге, размахнуто, елоквентно, богато, сагледавајући и оно што је иза књиге, и оно што је тек далеки наговештај и пролазно узбуђење. А есеј обликује минуциозно и прегледно као пажљиву анализу низа књига, низа наслова. Можда, чак, чешће у есеју преоцењује, него што у рецензији оцењује. Можда, затим, слободније и вехементније, кадикад, претура по рукама и памети тренутну читачку импресију, него размишљен, анализом стечен резултат накнадних враћања на тему. То није мана, то је пре врлина Леовчевог рукописа која говори да је он превасходно намењен чистом есејском овалу, спокојној и на даљину постављеној контемплацији, посматрању као таквом. И после ове књиге јасно се види да је Леовац есејиста у првом реду. И то једнако у кратком тексту књижевнокритичког осврта, као и у пространом току књижевног есеја.

У приступу књижевном делу Леовац је успео да избегне схему. Његов есеј о Слободану Новаку, на пример, димензиониран је као једно велико разумевање Новаковог света детињства, пуног тајни, свакојаких и многобројних, а есеј о Миодрагу Павловићу и његовој поезији, опет, има једно инсистантно интересовање за генезу песника, за његове фазе које, површном погледу, делују можда претерано у сегментима остављене, независне. Прецизно а допадљиво опсервирајући о литератури, Леовац настоји да успостави дијалог са књигом. Дијалог по могућности равноправан, обавештен, спреман. Ерудитан и ум̃ан, он још и појачава своју ерудицију, разгранавајући је у различитим правцима, да не би био присиљен да инфериорно парафразира аутора о коме пише. Читаву малу лекцију из хеленске културе Леовац је био кадар да одржи поводом *Окамењеног мора* Велимира Лукића, али то није било наметнуто, ларусовски јефтино и баналн̃о. Ако ико од наших критичара, Леовац је несумњиво могао помоћи Лукићу и његовој познатој драми у стиховима. Есејист је, дакле, још једном био у *функцији*, у ткиву књижевног остварења. Као што је то био и онда када је показивао да уместо одговора увек ваља рачунати са новим упитником који поставља заједно са аутором, али некад и уместо њега.

Као што је већ и примећено (П. Палавестра), у књизи недостају, бар понеки, Леовчеви текстови о нашим савременим критичарима. Он је о њима писао, и он се, често, од њих дистанцирао. Требало би у наредним Леовчевим књигама видети до које мере је он то чинио обазриво и успешно. Они би, без сумње, могли јасно показати у којим размерама Леовац верује себи а у којима аутору који није белетриста.

Сагледавајући *свог* Ћосића и *свог* Тахмишчића, он још и може да пристане на услове романа или песме, јер му, врло самосталном и неприкосновеном у списатељском напору, све то дозвољава да слуша и себе, свој утисак. Требало би и у књизи, при поновљеном штампању ранијих критика, видети како то изгледају *његови* критичари, свеједно што је он према њима кадикад био преопрезно неповерљив и дистанциран. Као што се то, рецимо, у *Миту и поезији* видело како то изгледа *његов* Михиз.

Као мало који аутор наше савремене књижевне критике, Леовац негује један помало белетристичан вид есеја. Есеј је слобода, доказивао је он у једној од својх ранијих књига. А његов есеј је блиско примакнут магичном кругу белетристичном, стално. Ја се, на пример, не слажем са тврдњама које је Леовац забележио поводом последњих двеју књига Ивана В. Лалића. Мислим да су оне несрећно дате у интенцији, у некаквој евазионистичкој супериорности која није стварна. Али морам да признам да су ти Лести овчеви текстови живи и да пулсирају једном аутентичном, динамичном структуром која их чини издвојеним, наочитим. У њима је потез чист и инспирисан, у њима је импресионизам наше критике, тако често злоупотребљаван али још чешће дисквалификован, имао свој тихи али незабораван звездани тренутак.

Радљив и контемплативан, Леовац ће нас, несумњиво, подсећати на своје присуство новим књигама и убудуће. Његов угао посматрања појава у књижевности је један од најинтересантнијих, а понеки његов есеј — у првом реду онај о поезији Миодрага Павловића, који се налази у најужем одбиру, заједно са познатим есејима Бориславa Михајловића и Зорана Мишића — недвосмислено остаје као крупан и непрекорачљив допринос.

Драшко Ређеп

САВРЕМЕНА ХРВАТСКА ПОЕЗИЈА

Најновија едиција крушевачке *Багдале,* под насловом *Савремена поезија Хрватске,* намеће разговор о једној песничкој генерацији која је, последњих година, најактивнија, и која — са неким именима што су изостала: Каштелан, Парун, Голоб, Вркљан, Драгојевић, Хорватић, Зидић — без сумње представља репрезентативни, чеони део савремене хрватске поезије. Онај који је свуда најлакше видљив, онај који је незаобилазан. Јер седам имена која је у својој, на жалост, са мноштвом штампарских грешака објављеној едицији окупила *Багдала,* зацело јесу имена која не сме занемарити ни једна антологија савремене хрватске, па и шире, југословенске поезије. Без Славка Михалића, Јосипа Пупачића, Ивана Сламнига, Весне Крмпотић, Владе Готовца, Миливоја Славичека и Антуна Шољана, не може се ни замислити наша модерна поезија, у свом јединственом, богатом, многогласном мозаику.

Пред нама су, у великој већини, избори за које су се, очевидно, одлучили сами аутори. Избори сведени на двадесетак песама, у обиму који дозвољавају два штампарска табака једне *Багдалине* плакете. У питању је, дакле, најчешће сведена, најужа, неминовно и са претензијама врхунског избора спроведена ретроспектива. Сваки од присутних аутора пише и објављује, дакле и непосредно учествује у токовима наше књижевне републике већ више година. Најчешће врло запажено, а богме не једино у домену поезије. Ретроспектива, дакле, има свој разлог постојања. Треба сад, у брзом прегледу, видети шта нам то откривају ови хрватски песници у свом опусу, камо стреме и шта им је то, као читаоцима и антологичарима, било непомакнуто, за вечност намењено у свему ономе што су, колико јуче и прекјуче, потписивали у својим књигама и својим периодичним публикацијама.

Славко Михалић враћа се почетку када је, у *Метаморфози,* написаној 1952. године, ишао *улицама спуштене главе*

Славко Михалић, *Прогнана балада* (избор); Јосип Пупачић, *Опорука* (избор); Иван Сламниг, *Монографија* (избор); Весна Крмпотић, *Раскорак;* Владо Готовац, *Чујем облаке* (избор); Миливој Славичек, *Између* (избор); Антун Шољан, *Гартлиц за час кратити* (избор), — *Багдала,* Едиција *Савремена поезија Хрватске,* 1965.

попут једног другог језера, тамног прије свега, затим и отровног. Враћа се стиховима којима је откривао простор, и којима је, најједном пасторалан и исповедан, говорио како *мален је мој свијет*. Могло би се уопште за Михалићев избор у овој едицији рећи да има наглашен карактер конфесионалног, да не кажем програмског штива. Ту је, међу првима, његова чувена, већ на разним странама запажена песма *Не надај се:*

Не надај се своме спасењу, пријатељу!
Довољно је ловаца на твоме трагу да ћеш
једном бити погођен —
Тако ћеш лијепо вриснути да ће
процвјетати шума.
Памти: твој бол је за љепоту једне
ствари изван тебе.
Не надај се, не скривај се,
него иди посве равно.

Не бој се ни стрелица ни метака —
они ће те свакако докрајчити —
Али дај да будеш велик својим
раскошним смирењем
које нећеш раздати за њихове грабежљиве
погледе, очи гавранова.

Ту је, такође, његов *Последњи град*, пун тескобних утисака и једне усплахирене, опроштајне речитости која долази на крају, после свега. Ту је *Дарежљиво прогонство*, давно исписано на челу једне Михалићеве књиге, и ту је она *Јесен* у којима *кола, ако још пролазе друмовима, иду празна.* Читалац свакако треба да се заустави над песмом *Неколико нас*, посвећеној А. Шољану, у којој има некаквог генерацијског прекора, али и носталгије што све није онако како је негда било замишљено. У песми се, као у Кафкиној литератури, или као у Крлежином *Мештру свију хуља*, онај велики, непојамни Неко, ко је метроном и ко је егзекутива у исти мах, јавља као ноћна страва пред којом узмичемо и којој се не дамо. Управо у тој песми Михалићеви тонови, који су ме свагда подсећали на Сибелијуса, стичу своју резултанту. Свој тренутак пуне усредсређености и убојитости. Као ни у једној Михалићевој књизи, овде се јавља његов стих одрешит и дефинитивно назубљен, неприлагодљив и аутономан. Иза музике, иза оног белог Сибелијуса у б-молу који нам се јављао у тренуцима *Коморне музике* и *Пута у непостојање*, појавила се горка, недвосмислено цинизму блиска поука једног субјекта који је сад у ситуацији да доживикује како *хтјели бисмо да нам нетко каже коме припадамо*

(Кад већ своји нисмо). Песник који је негда, па и овде, говорио екстатично о томе како су путовања *најлепши облик заборава*, сада је у исти мах окренут једном путу којим се увек машта и којим се иде равно, или се уопште не иде.

Јосип Пупачић, чији је песнички опус један од најсамерљивијих, најкохерентнијих у овој „кругoвашкој" генерацији, начинио је избор који би, у исти мах, могао бити и избор многих бивших и будућих антологичара. Другог избора, чини се, готово да и нема. Ту је она усправна, химнична распеваност песме *Нас седам браће*, ту је онај неповратни, младићки, једноставно саопштен звук киша које *пјевају на јабланима*, ту су они *Младићи* који *су прескочили двије ријеке у потјери за временом*. Ту је оно познато, одиста пупачићевско *Море* коме се довикује *добројутро* и с којим

сједимо скупа на жалу врх бријега
и смијемо се смијемо се мору.

Ту је *Цетина*, у лепоти једног имагинарног, магичног града, измишљена на камену, и ту су она *Три моја брата* у којима је Пупачић тако успешно контрапунктирао осећање братског јединства, прадавног, у крви незаобилазног, и носталгичну, ничим изречену већ само наговештену помисао како је све ишчезло и како повратку места нема. Извесно откриће несумњиво представља Пупачићево писмо мајци *Нисам ти писао мајко*, са живим, непресушним интерполацијама једног другог гласа који, као у Матићевој песми, мисли своју властиту мисао и иде све даље и даље, некамо камо га властите тлапње воде. Иначе, овај избор, ова *Опорука* поново показује како Пупачић у читавој нашој младој поезији уме најчистије, најједноставније да тепа, да бриљира ретким а у основи спонтаним сазвучјем наших речи. Један младић који је кренуо, давно, *у потјеру за временом*, и један, вечити и вечито исти, затрављени дечак који довикује мору *добројутро*.

Иван Сламниг, са својим познатим сроковима о Барбари које *више нема* и која у *вечерњој ћакули барба Ника* има шарм симболичног имена, духовит и брзорек, са ретким даром за хуморно, за бизарно песничко решење, овде је попут оног његовог затеченог и незадовољног Колумба који је иза себе имао једно *ишчекивање, превелико;* попут *Морнара* пред којим се, онако раздраганим и свемоћним, скрива властита *ситнопламена тјескоба*. Незадовољник и неуморни истраживач, он је и у овој плакети, и у овом избору распрснуо своју вербалну инспирацију на разне стране, најједном разобручен и неуморан, непрестано очекујући реплику коју му море или унутрашњи монолог може да добаци. Авантура Сламнигова, то је помало раздешени алиби послератне хр-

ватске поезије. Нигде толико брискантних, неочекиваних продора хумора и свеже, медитеранским аромама натопљене еквилибристике као код овог и оваквог Сламнига који је и *Наронску сиесту* схватио као ноншалантни дозив прошлости, у присуству *бијеле мале колонаде* која гасне пред шумном, пенушавом речитошћу.

Весна Крмпотић, на деоници оне осећајности за коју се, на жалост, понегде још увек, симплификовано и нетачно, говори да је *женска,* инсистира на *раскораку* у љубави, *птици које нема.* Њена љубавна лирика овде је, као уосталом и иначе, у једноставним обрисима, пажљиво одабраних обрта, никад елоквентно брзоплета и загушена многобројним утисцима. Весна Крмпотић уме да одабере, и уме такође да се заустави. Њеној песми је често довољан један призор у *просиначкој шуми* и један вапај за недоживљеним, па да се белканто њеног усправног гласа наднесе у реским одблесцима. Њене *Пјесме од бојазни* доживљавају страх, ту велику бојазан од ствари и од људи, као какав једну самотничку повест која се боји светлости и вечито одлази у тмину. Извесни тренуци сентименталне, недоживљене личности само сметају том чистом тренутку ове плакете, ове песникиње.

Владо Готовац, тај филозофски еминентно настројени песник који је негда себи довикивао како је *пењач вјешти,* у овом избору стоји још увек са *Мојим портретом у једном дану* као доживљеном деоницом своје поезије. Поезије која очевидно није лако сводљива под формулу ерудитне лирике што другује с есејским изразом, а своје умне реплике казује ноншалантно, као властити, вечито један исти говор. У Готовчевом избору треба поново застати пред *Рапортом стражара из Помпеја,* једном песмом чија је структура несумњиво срећно изнедрена у споју помало старинске лиричности и модерног, сумњичавог, узнемиреног песничког израза. Пред фрагментом *Ја домахујем животу* поново застајем, наједном изненађен једним меким, благим штимунгом који из ове песме умног и каприциозно несентименталног песника бије и *шуми као лет духова.* Добро сам упамтио да он њоме *домахује животу,* али је само штиво умногоме зашећерено и постављено одвећ у домен допадљивог. Јер, хтели то да признамо или не, за нас је Готовац још увек првенствено аутор *Пјесме увијек у себи доброг* и већ реченог *Портрета,* дискурзивног, оплемењеног, растресеног а у бити концентрисаног и у кристализацији затеченог.

Миливој Славичек је и овде у свом мелодичном, распеваном тепању *свијету какав јеси.* Проноси он и даље кроз своју поезију онај *големи барјак* који му у руци *тешко вијори,* а као реплику на познати запис Мирослава Крлеже *Чежња* објављује свој проосећани услов без кога се не сме:

Да ми нетко буде друг док пада киша
треба да чује
како кисне празан трг или неки пут или напросто неки
заселак
Или је потребно да има мирно лице које говори да смо људи
и да смо негдје нешто заборавили или научили или видјели
и да нешто стоји приповиједа и кисне или само шути или
долази под кишом
и сад не знамо гдје заправо и што

Славичекове песме јављају се и као велика, непомућена апологија *Свијета који је мој и који је наш.* Једна распевана, унутрашња, динамична потреба за дозивањем *Човјека* који већ једном треба *да се догађа,* и истовремено један унутрашњи дозив сањарима и чудацима који *долазе однекуд под кишу и под снијег у вече ово или оно . . .,* — то се на трансмисији Славичекове луталачке, у вечитим дозивима затицане лирике јавља као непремостиви, свакидашњи рефрен. У једно *модро вече* он је одиста отпочео да исписује своје бремените, унутрашњим смислом обогаћене сонете о морима и о вечитом настојању да изађе из коре. А *у дубини XX стољећа н. е.* он је незауздано био један заплављени, сањарски тренутак који је *далеку покрајину* населио својим далеким и блиским неостварености ма које, попут пружених руку, одлазе у непознато. У дијалогу са ријеком и земљом и истовремено у једном активном, пријатељском непријатељству с њима, Славичек и овде има нешто од богатог вербалног искуства естрадне поезије, али и од унутрашњег богатства које још ни приближно није исцељено у његовим стиховима.

Антун Шољан, под познатим франкопанским насловом *Гартлиц за час кратити,* објављује лирику импрегнирану искуством југа, искуством мора. Вечито, на разним местима, њему се привиђа море као синоним и знак путовања, као идентификација и голема, наднаравна афирмација морнара који *беспослено шета.* Али објављује и апологију *Младости* која кључа од свежих вокала и од оплемењене, остварене игривости која је безмало без премца у овом избору хрватске поезије. Он је час краљ који хоће да буде јак *у непознату сврху,* час капетан који *једри тако на небеској лађи.* Час је наднесен над свој властити *Тестамент* који има чисте риме и један далеки али успешно трансформисан утицај Ујевића, час судбину своју спомиње као онај фатални, негдашњи *гартлиц за час кратити.* Као парафраза познатих стихова, али још и више као један савремени обрачун са смислом певања и мишљења, ове Шољанове песме, последње у плакети, држе се једним маниром који је хтео то да буде, али не то и да остане. Као афирмацију познатог

става како су песме, вазда, у међусобном дијалогу, како настају једна за другом, једна због друге, Шољан објављује песму *Многе смо и много волели* која је, без сумње, у непосредном дијалогу са поетским и уопште књижевним настојањима аутора ове едиције. А свакако и у дијалогу са поменутом Михалићевом песмом *Неколико нас*. Исповедна и горка, ова Шољанова песма је сва оперважена тамом која је умела кроз прозор да га дотакне, и доимље се као пост скриптум настојања која су била и нестала.

Седам аутора који су тек овако заједно одштампани показали разноликост својих у основи богатих могућности. Седам аутора који су, негда, углавном наступали као један књижевнополитички фронт а сад се постављају пред очи читаоца као једна поетска панорама без које шира јавност очевидно не би знала, не би се досећала како је савремена хрватска поезија далеко разноврснија и богатија него што то овлашном погледу са стране може да изгледа. Седам аутора који, чак и да им плакете није *Багдала* ставила у једне исте корице, могу да кажу да заступају генерацију. Да су један нараштај који је хрватској, и уопште нашој поезији широм раскрилио вратнице нових могућности и нових опредељења.

Драшко Ређеп

РАЗВОЈ ЈЕДНЕ ТЕМЕ

У овом броју Летописа обележена је, изборомиз писама, десетогодишњица смрти Томаса Мана. Овај датум добио је, наравно, своје место и у многим другим часописима, поготово у Немачкој: други овогодишњи број Neue Rundschau одужио му се са четири текста. Пажњу овде привлачи напис најмлађег сина Томаса Мана — Михаела Мана (Michael Mann) о Адријану Леверкину, јунаку Доктора Фаустуса, кога често наводе као памфлетизованог репрезентанта хитлеровске Немачке. Анализујући ову личност, Михаел Ман упозорава на већу сложеност њеног порекла:

По мишљењу Томаса Мана (1942), дело мора имати дуге корене; такви су и корени Романа о Фаустусу. Но, политичке алегорије једва да је било у концепцији приче, како је скицира нацрт у три реда из 1901: „Дијаболична и штетна разулареност једне — још сваке одредбе лишене али очито тешке — уметничке природе услед интоксикације." (Настанак Доктора Фаустуса).

Михаел Ман затим цитира дуге карактеристичне изјаве свога оца из давних година које указују на веома личне основе у настанку теме Адријан Леверкин, па наставља:

Године 1943. „транспонована аутобиографија", у коју је дело имало да прерасте, морала је другчије изгледати. Аутор се био навикао да у своју аутобиографију укључи своју нацију као једно „шире Ја": „Човек верује да даје само себе, да само о себи говори, а где, из дубоке везаности и несвесне спојености давао је нешто надлично. Постоји препознавање блискога, црта истинитости, националног предања и заједништва, и баш то надлично, које је унапред потајно одређивало дело, јесте оно најбоље. Тек оно омогућује сусрет између писца и духовног народа." (1925).

Из свести о репрезентативности настала је рано она често коментарисана склоност Томаса Мана да своју уметничку проблематику доведе на исти именитељ са политичком проблематиком свога времена и њеним решењима. Тако је већ измирење аутономије културе и државе коју је сугерисала и прокламовала Вајмарска република представљало само другу варијанту сједињених супротности Немца Ханса у Чаробном брегу; и тако је двоструки благослов умирућег Јакова уделен Јосипу, „с благословом горе са неба, с благословом из дубине што лежи доле", постао не само формула за Т. Мановско над-Ја, Гетеа, већ је постало општа формула једног новог хуманизма. „Сусрет између песника и духовног народа" одиграо се у Фаустусу

свакако мање несвесно него у ранијим делима. Идеја престабилисане хармоније са „ширим Ја нације" свакако се наметала као никад раније приликом поновног прихватања старе теме, приче о болесно разуђареном уметнику. Како у Леверкиновом музичком експерименту тако и у оном политичком свога народа могло се радити о форсираној потрази за новим поретком и повезаношћу. Уз то помоћ ђавола — није ли то био „прави тренутак да се Немачка сагледа у тој слици, данас, када Немачку дословно ђаво носи?" (1945).

НОЋНИ ЈАХАЧИ И ДНЕВНИ ПЕШАЦИ

Ерскин Колдвел, писац Дуванског пута и многих других узбудљивих приказа црначког комплекса у Америци, издао је нову књигу на своју окушану тему: У потрази за Бисском (In Search of Bisco), код Farrar, Straus & Giroux, коју приказује и Saturday Review у броју од 1. маја:

Господин Колдвел стоји иза личности „Т" која са упорношћу ловачког пса лута за ишчезлим Биском, једним другом у игри свога у Џорџији проведеног детињства чија су мулатска боја и ситно гргурава, замршена црна коса оставили најживљи утисак на аутора. Он налази Бискову копију у Реју, једном настрано фаталистичком младићу који издржава двогодишњу казну присилног рада због краће једног лонца који је био сувише тежак а да би га и један човек могао украсти. Међутим, после неколико страна постаје јасно да је Биско само провидан изговор на коме г. Колдвел заснива своју „потрагу": то што он тражи, после више од шездесет година и четрдесет књига, јесте нешто исто толико ефемерно и неизвесно као лице давно изгубљеног друга у игри: савест белца јужњака.

На путу за Биском, један црни возач камиона прича о свом разочарању после равноправности коју је уживао у рату, један бели шпецерајист грди Јенкије што популаришу разне Хари Белафонте и Луј Армстронге, један про-црначки либерал уверава да се не треба плашити одмазде ноћних јахача. ако је човеку савест чиста, а један препродавац некретнина, напротив, да Црнци ни кроз сто година неће имати мозга у глави.

Потрага се наставља, кроз Алабаму, кроз Мисисипи — где кремен-камен адвокат, члан Савета Белих Грађана, тврди да је једино битно у грађанским правима то „да би сваки Црнац у граду волео да легне са по једном белом женом . . . Али нико ми неће доказати да је у реду да једна бела девојка има односе са неким Црнцем . . ." Настављајући пут кроз бестидно црначко и белачко сиромаштво и незнање Тенесија, Арканзаса и Луизијане, Колдвел се најзад враћа на домаћи посед. Тамо, оплакујући своју радом уништену младост која би му била омогућила да се спасе, један стари Црнац обавештава о Бисковом бегству, по ноћи, с породицом, у безбедност једног већег јужњачког града где су ноћни јахачи отменије одевени.

Утицајни француски писац Роже Кајоа (Roger Caillois) дао је оставку на чланство у жирију париске Награде критике зато што је овај са осам према шест гласова наградио роман Пијера Клосовског (Pierre Klossowsky) Б а п х о м е т. Образлажући своју оставку у Monde-у, Кајоа је пребацио Клосовском због недопуштене стилске и језичке алкавости, што је дало повода жучним полемикама (нпр. у Express-у од 19. јула). Независно од њих, међутим, Морис Бланшо (Maurice Blanchot) објавио је у јулском броју Nouvelle Revue Française опширан чланак о делу Пијера Клосовског, како би „његова важност и особеност" ... „као писца, мислиоца и стваралаца једног света слика, најзад избиле на светлост коју заслужују". Иза бизарног наслова књиге, који указује на бисексуалног духа из старих предања, крије се, изгледа, не мање бизарно дело:

Б а п х о м е т, претварајући у мит легенду о реду Цркваре, преводи, с једним барокним сјајем, то искуство вечитог враћања — које је овде прилагођено циклусима метаморфозе и на тај начин учињено више комичним него ли трагичним (на начин појединих источњачких прича). Све се одиграва у једном вртложном оном свету — царству духова — где постаје природно да, под светлошћу невидљивости, све истине губе свој блесак, где је Бог само једна далека и јако смањена сфера, где је поготово смрт изгубила своју свемоћ и чак моћ одлучивања: ни бесмртни ни смртни, изложени сталној промени која их понавља, одсутни од себе самих у покрету интензитета који представља њихову једину супстанцу и од њиховог идентичног бића ствара игру, сличност без личења на било шта, такви су „дашци", речи духова или речи писаца, као што су такви и ликови и дела обликовани овим речима. Остаје необјашњива чежња за повратком у дан, под изговором да се учини част догми о коначном ускрснућу, чежња за инкарнацијом, макар вишечланом, у једном телу, чежња мање за очишћењем него ли за исквареношћу и за кварењем сваког дела очишћења, у којој бих ја радо видео праведно проклетство бачено на вечитост бића.

Говорећи о Клосовсковим књигама уопште, Бланшо каже:

То су приче, оне приповедају,- описују, исказују, буде радозналост. Неки их сматрају теолошким, други еротичким, трећи психоаналитичким. Сматрам да не треба водити много рачуна о тим квалификативима. Мене пре свега узбуђује црта оригиналности која се очитује у изналажењу једне нове форме, уистину предодређене да остане јединствена. Читајмо, овако туђи и не знајући ништа о аутору, ова необична дела. Нас ће сигурно привући осећање да се у њима одиграва нешто озбиљно и да у тој озбиљности која може да се открије у смеху, свакако дотиче судбину оног који пише, пре него што дотакне оног који треба да чита.

НАЛАЗ

Својом драмом Прогањање и убиство Жан Пола Мара, приказано од глумачке екипе душевне болнице Шарантон под вођством господина де Сада немачки писац Петер Вајс избио је у први ред савремених испитивача људске савести; још одређеније, међутим, афирмише га у овој улози његов нови позоришни комад Налаз (Die Ermittlung), чије одломке објављује берлински Sonntag од 20. јуна. Тај комад представља саслушање оптужених и сведока на процесу против ратних злочинаца логора Аушвиц; и мада носи поднаслов „Ораториј у два певања" и мада је писан у стиховима, текст одише језивом животношћу реченог (као уосталом и сам процес). Ево делића исказа једног сведока, шефа железничке станице у Аушвицу.

СУДИЈА
Колико је људи
према вашем рачуну
било у сваком вагону
СВЕДОК 2
О томе не могу дати никакав исказ
Било нам је строго забрањено
да контролишемо возове
СУДИЈА
Ко вас је у томе спречавао
СВЕДОК 2
Оружана стража
СУДИЈА
Да ли је сваки транспорт имао
товарни лист
СВЕДОК 2
У већини случајева није
било пропратног писма
Само је на вагонима стајао број
исписан кредом
СУДИЈА
Какви су то били бројеви
СВЕДОК 2
60 комада или 80 комада
како када
СУДИЈА
Када су стизали возови
СВЕДОК 2
Већином ноћу
СУДИЈА
Какав сте утисак имали
о тим пошиљкама
СВЕДОК 2
Не разумем питање
СУДИЈА
Господине сведоче
ви сте виши инспектор савезне железнице
и разумете се у услове путовања

Да ли су вам погледи кроз прозоре
вагона
или шумови из вагона
говорили нешто о околностима у њима
СВЕДОК 2
Једном сам видео једну жену
како држи дете према капку
и упорно виче тражећи воде
Набавио сам крчаг воде
и хтео да јој га пружим
Кад сам подигао крчаг пришао је чувар
и рекао
ако се одмах не удаљим
да ће пуцати у мене

ПАРАБОЛА О РОБОВАЊУ

Савремен етички проблем разматра и Џон Херси (John Hersey), писац Зида и Човека који је волео рат у свом новом роману Бели Лотос (White Lotus), који је недавно објављен код Hamish Hamilton-a. О овој Херсијевој књизи Times Literary Supplement од 8. јула пише:

Тема је: ропство и расна дискриминација. Робовласници су Кинези, а робови, згодним обртом, бели Американци. Кинези су по свему судећи на ступњу материјалног развитка који је Америка достигла пре сто година, док је Америка, у тренутку када отворимо књигу, пала на ниво примитивизма тадашње Африке. Од тог тренутка паралели није дато ни једном да се поколеба, а сва морална поука бива убрана. Животна историја једне девојке, жртве упада трговаца робљем у једно америчко село, служи као пример за васколику историју Црнаца у Америци. Испитане су различите форме одбачености, побуне, напредовања и такмичења које стоје на располагању савременом Црнцу у Америци. Оне бивају одбачене, с једним изузетком. То је пасивна демонстрација моралне надмоћи на линији данашњих демонстрација за грађанска права.

ЦАР У СПАВАЋИЦИ

Аустријска телевизија екранизовала је чувени роман Јозефа Рота Радецкимарш (Radetzkymarsch, преведен и код нас) и приказала га током двеју вечери. Емисија је изазвала много оштрих напада, али је преко ње бачено и доста прекора на роман по коме је рађена. Прво зато што су официри бивше Аустроугарске сликани и у неповољним ситуацијама (на пример у борделу), а друго, и пре свега, што је цар Фрања Јосиф приказан у спаваћој кошуљи и са празнинама у својој старачкој

меморији. О узроцима овог незадовољства изјаснио се и познати савремени бечки писац Александер Лернет-Холениа, кога цитирамо по изводу штампаном у јунском броју Wort in der Zeit.

Криво сликање лика старога цара није ништа друго него последња конзеквенца оперетизације не само цара самог, него и целе монархије. Јер још пре него што је монархија скончала, чак тако рећи у најбоља времена цара Фрање Јосифа, било је почело сасвим неумесно поетизовање, ослађивање и кичизирање његове личности и околине. У стварности међутим он је био један разуме се не увек много комуникативан и пријатан човек, али у сваком случају припадник куће Лотринген, која је могла да се осврне на више од једног миленија велике господе или барем људи који умеју да се понашају.

Међутим, о величини и трагици те куће није било говора ни у оперети Сиси (Sissy), ни у многим наставцима истоименог филма, а да се и не говори о Пролетњој паради (Frühjahrsparade) и сличним производима. Није онда чудо што један млад човек као што је режисер Келман (Kehlmann) нема појма о томе какав је цар стварно био, и што се у крајњој линији оријентисао на систематско кичизирање цареве прилике, кичујући је до краја, и коначно приказао монарха како седи на ивици кревета у спаваћој кошуљи. Штавише, он је вероватно још увек мислио да се с пуним правом наругао старом господину, пошто се нико никад није озлоједио због Сиси, због „вазда милостивог величанства", због Беле Ресл, због „милог, доброг старог господина напољу у Шенбруну" и како се све зваху разноразне будалаштине. Јер као и обично, ми смо своју прошлост премазали кремом који нам одувек приличи.

БЛЕДА СЕНКА РУГОБЕ

Зна се тачно како се пише есеј; међутим, нико не зна да пише есеј као Мића Данојлић. Као да отима тему из жучи, из саме утробе, Данојлић успева да се између ње и њеног израза не прикраде никакав посреднички, такозвани литерарни медијум: он пише с оном непосредношћу канибала коју је ваљда последњи имао Тин Ујевић. У јулском Делу Данојлић објављује Памфлет против личне несреће:

Лична несрећа је последње, жилаво упориште отпора према колективу, отпора према будућности. Прошлост, као историја човекове самоће, приближила је, опасно изједначила личну несрећу са индивидуалношћу као таквом. И ми се, на неки начин, и плашимо ослобођења од личне несреће, страхујемо да тим ослобођењем не изгубимо и саму индивидуалност. Тако смо вишеструко покорени и уцењени; одомаћена, свирепа, добро упозната са нашим тајнама, лична несрећа је успела да нас обавеже на ћутњу, и да тако, у корену, онемогући сваку комуникацију. Добро осигурана у дубоким кутцима бића, несводива, неупоредива, у затвореном простору где се сваки покрет космички увећава и продужује, она ровари, пали и жари по милој вољи, и да би сачувала своју неприкосновеност, намеће нам се, пре свега, нејасноћом, мистиком, суптилним сујеверјем, злоупо-

требљавајући ону свељудску достојанствену осамљеност под звездама, сводећи је на праљудску, прашумску осамљеност прогоњене зверке, којој небо, и земља, и сваки тренутак, прете једино уништењем. Она дејствује из потаје, спремна да све преувелича, злобна и злонамерна, противљудска у најдубљем значењу речи. Нејасан бол и несрећа грме у човеку по слепој инерцији, по рефлексу угрожене јединке, а од свега тога на лицу дана, на лицу човека, појављује се тек бледа сенка ругобе.

ЦРНИ ХУМОР

Листајући часописе излажемо се различитим изненађењима, међу којима сличности нису најнепријатније ако нисмо сумњичави на плагијат. У париском Les lettres nouvelles за јул-август-септембар нашли смо, тако, један прилог о аргентинском писцу Мачедонију Фернандезу (Macedonio Fernandez), за кога је речено да је претеча и узор гротеске Хорге Луиса Боргеса (Jorge Luis Borges) и од кога је донето и неколико краћих текстова у француском преводу. Међу њима је и следећи:

ПАЦИЈЕНТ У ОПАДАЊУ

Господин ГА био је пацијент доктора Терапеутика са толиком истрајношћу и на тако потчињен начин да је од њега остала само једна нога. Њему су, једно по једно, били одстрањени зуби, крајници, стомак, плућа, бубрези, слезина, црева, па је сада слуга господина ГА потражио доктора Терапеутика да би овај прегледао ногу господина ГА који га је позивао свом болесничком кревету.

Доктор Терапеутик пажљиво је прегледао ногу и, машући озбиљно главом, одлучио: „Разуме се да је болестан! има ногу више, одрезаћемо му што је неопходно."

Дан касније нашли смо у априлском броју минхенског часописа Akzente на неколико краћих проза Гинтера Кунерта (Günter Kunert), талентованог источнонемачког песника. По сличности инспирације, која може а не мора бити боргесовска, пала нам је у очи причица

ЗАДОВОЉСТВО

Ради се свакако о значајном обољењу, јер лекари поред пацијентовог кревета навлаче своја најозбиљнија лекарска лица: Мора се оперисати.

Лева нога. Не, него десна. Свађа престаје тек пошто су се споразумели да за сваку сигурност ампутирају обе ноге. Наркозу, молим. Доцније је пацијент осећао извесно олакшање, које међутим није потрајало. Ево их већ опет крај његове постеље: Крвна слика не ваља. Једна рука мора бити жртвована. И овог пута нема неспоразума: то мора бити десна. А пошто операција тако лепо напредује а пацијент лежи у нарочито дубокој и лепој несвести, одстрањује му се профилактички и полни орган, оба уха и маље на прсима заједно са својим

кореновима. Други заменик главног хирурга предлаже у тој прилици да се одстрани још и темена кост, али не успева да продре са својим мишљењем.

Када пацијент после неколико дана дође себи, открива да се састоји од једног трупа, на коме одозго седи једна глава а о левом рамену једна рука са шаком, са које је трећи подасистент неприметно скинуо четири прста. Преостао је као једини мали прст.

Овим пацијент пажљиво опипава своје лице: најпре очи (очни лекар био је на одсуству), затим нос, усне, зубе, језик, па се њиме враћа носу. Њега опипава осетљиво јабучицом одозго а пре свега изнутра бушећим покретом.

Кад се лекари поново појаве, пацијент лежи мирно и спокојно, с малим прстом у сладострасном кретању, блистајући од задовољства. Дијагноза: операција је сјајно успела.

П. Г.

120 ГОДИНА БИБЛИОТЕКЕ У БАЧКОМ ПЕТРОВЦУ

Библиотека у Бачком Петровцу доживеће ове године значајан јубилеј. У августу месецу напуниће се 120 година од дана када је основана Недељна школа са задатком да васпитава младе генерације. А те исте, 1845. године, у оквиру ове институције основана је и прва јавна библиотека у Бачком Петровцу, са намером да допуњава и помаже рад школе. Тако је Петровац 100 година после доласка Словака у ове крајеве добио и прву јавну и народну културно-просветну институцију која је у васпитавању младе петровачке генерације одиграла значајну улогу.

У то време Петровац је имао нешто више од 6000 становника, настањених отприлике у 880 кућа. Петровачка школска омладина бројала је тада 534 ученика и налазила се пред новим могућностима васпитања и културе, који су за 120 година тако набујали да су нарочито на крају прошлог века и на почетку нашег културном живошћу запљускивали обале овога градића.

Овај јубилеј библиотеке у Бачком Петровцу није значајан само за Петровчане већ и за све војвођанске Словаке, јер је ова библиотека извесно време била и Централна словачка библиотека у Војводини. Али без сумње, библиотека је најзначајнију улогу одиграла у средини у којој је настала, јер је од свога оснивања па све до оснивања гимназије (1919), она, после престанка Недељне школе, сама деловала у народу.

Оснивање библиотеке у Бачком Петровцу тесно је повезано са револуционарним демократским романтизмом штуровске генерације у Словачкој, одакле су се ширили просветитељске и народне идеје у све крајеве где су живели Словаци. Са овим покретом Петровац је био тесно повезан и на његовим изворима црпао је снагу и одушевљење. Јер ма шта да се тада дешавало у Словачкој на пољу народном, тако рећи већ другог дана све је било и у Петровцу. Омогућавала је то пре свега тежња романтичарске генерације за ширењем знања, просвете и културе међу народом. У Словачкој су тада интензивно радили народни просветитељи и на челу народа налазила се млада револуционарна омладина која је своје идеале носила у све пределе Угарске. Са овом генерацијом Петровац је био у сталном контакту, па је чак и материјално потпомагао културна кретања у Словачкој. Тако, 1843. (дакле, баш у години када је Штур решио да узме средњесловачки дијалекат за књижевни језик) отишло је из Петровца 50 златника на име помоћи Институту језика и литературе чехословачке у Братислави.

Оснивач а истовремено и организатор библиотеке у Петровцу био је Штефан Хомола из Велике Ревуце у Словачкој, одушевљен присталица револуционарних идеала Људевита Штура, који је у то време допутовао амо као капелан, и који се у овој средини више истакао као културно-просветни радник. Хомола је био енергичан организатор и добар народни и друштвени радник. Он је био тај који је, да би помогао народу да се бар до извесне мере ослободи заосталости и незнања, да би бар донекле проширио његово познавање света, природе и друштва, организовао поменуту Недељну школу, у оквиру које су одржавана предавања уз по

моћ учитеља месне основне школе, и исто тако, нешто доцније, основана је и библиотека. Сакупљене су делом књиге а делом новац за књиге и тако је настала прва јавна библиотека не само у Петровцу већ уопште међу Словацима у овом крају. Прве књиге били су поклони самог Хомоле, онда Карола Штура, писца *Slavy dcere* Јана Колара, будимпештанске Недељне школе и других. Како дознајемо, прва библиотека имала је око 130 књига, али од њих до сада није нам успело наћи ни једну, јер су се изгубиле све у превираљима времена и ратним догађајима. Револуционарна и ратна година 1848; 1878, када је библиотека конфискована, и први светски рат уништили су нам сада најдрагоценије књиге старе петровачке библиотеке. Но библиотека као целина успешно је надживљавала све тегобе.

Штефан Хомола није боравио у Петровцу ни пуне две године, али за то кратко време интензивно је радио и оставио за собом трајан траг. Као и остали словачки народни просветитељи, много је радио на узајамном културном и политичком упознавању и зближавању Словака и Срба у Аустро-Угарској, на узајамном разумевању и сарадњи. После Петровца прешао је у Нови Сад, где је неуморно радио на упознавању српске културе и писмености. Био је сталан гост Читаонице, у сталном контакту са водећим српским културним радницима, обилазио српске фрушкогорске манастире. Хомола је Штурове *Словачке новине* ставио на сто карловачког митрополита, писао је о српском културном наслеђу по словачким часописима, преводио списе Доситеја Обрадовића и објављивао их у *Orlu tatranskom*. Своје богато искуство на пољу просвећивања народа које је донео из Словачке и које је стекао у контактима са српским културним радницима, Хомола је умео да споји у јединствену културну акцију коју је покренуо међу војвођанским Словацима. Од његових корисних институција, Недељна школа је временом нестала, али библиотека је надживела време у којем је основана и са лепом традицијом, 120 годишњим искуством и знатним фондом књига она са успехом наставља да дела и да нас.

Павел Мучаји

С А Д Р Ж А Ј

Милан Кашанин — — Судбине и људи — — — 91
Љубиша Јоцић — — Угаси светло — — — 129
Александар Ристовић — Венчања — — — — 132
Ерих Кош — — — — Кућа на мору — — — 136
Милорад Бурић — — Река, дан, ноћ, сан — Тихо шуми светлост . . . — Тој срећи — Вуци, ситни . . . — Видим дан — Тишина — Меки ветрови — *** — 152
Зоран Петровић — — Прозори равнице — — 156
Славко Лебедински — Поплављено острво — — 167

ПРЕВОД ПОЕЗИЈЕ

Десет совјетских песника
Николај Тихонов — — *** — — — — — — 173
Стјепан Шчипачов — — Два датума — *** — — 173
Алексеј Сурков — — *** — — — — — — 174
Александар Прокофјев — *** — — — — — — 174
Леонид Мартинов — — Песме — Граница — — 175
Јарослав Смељаков — *** — — — — — — 177
Евгениј Винокуров — — *** — — — — — — 177
Евгениј Јевтушенко — „Да“ и „Не“ — Нежност — 178
Андреј Вознесенски — Балада тачке — Гоја — — 181
Сергеј Поликарпов — — *** — — — — — — 182

Милош Н. Бурић — — Филозофија у римском веку хеленске књижевности — — — — — 183

Витомир Вулетић — — Драмски понори Михаила Шолохова — — — — 190
Из преписке Томаса Мана — — — — — — — 202

ПРОЧИТАНО

Драшко Ређеп — — — Метаморфозе Славка Леовца — — — — — — 223
Драшко Ређеп — — — Савремена хрватска поезија 226

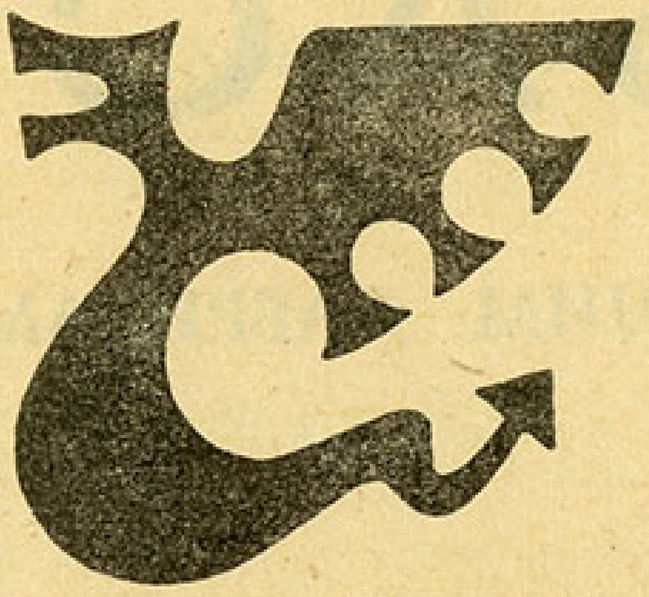
ЛИСТАЈУЋИ ЧАСОПИСЕ

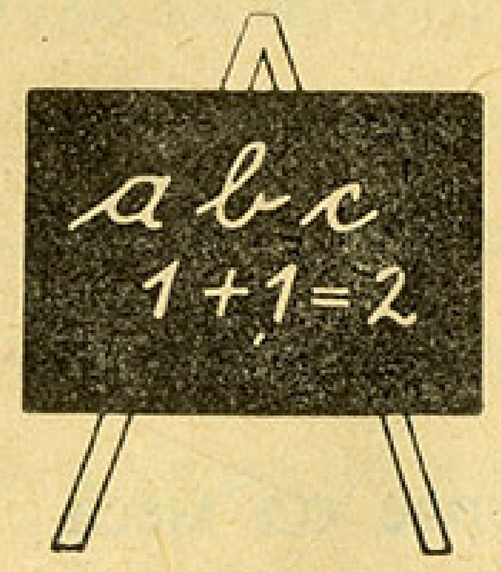
П. Г., *** — — — — — — — — — — — — 232

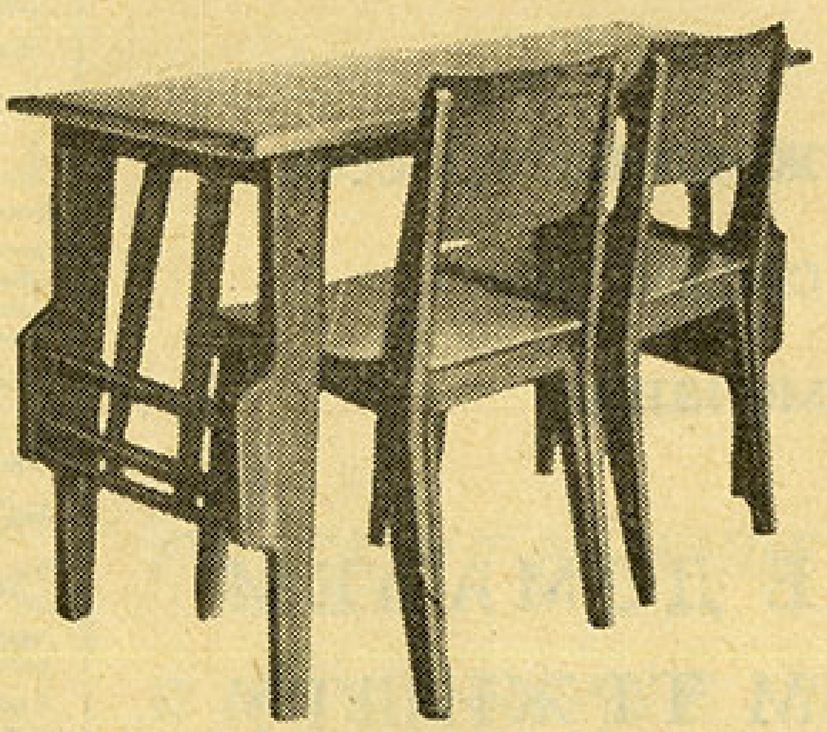
БЕЛЕШКЕ

Павел Мучаји — — — 120 година библиотеке у Бачком Петровцу — — 240

»ЛЕСНИНА«







ЉУБЉАНА

ПОСЛОВНИЦА

НОВИ САД

Дунавска улица број 15
Телефони: 26-82 и 34-28

НУДИМО

НАМЕШТАЈ
СВИЈУ ВРСТА
ДРВО, ФУРНИР
ШПЕРПЛОЧЕ
ПАНЕЛ ПЛОЧЕ
ЛЕСОНИТ, ПАРКЕТ
ДРВЕНУВУНУ
САНДУКЕ
МОНТАЖНЕ
КУЋЕ, ДРВЕНУ
ГАЛАНТЕРИЈУ
ПРОЗОРЕ, ВРАТА
ВИКЕНД КУЋИЦЕ

НАМЕШТАЈ ЗА

ХОТЕЛЕ, ШКОЛЕ
КИНОДВОРАНЕ
КАЗАЛИШТА
РЕСТОРАНЕ
ЛАБОРАТОРИЈЕ
РОБНЕ КУЋЕ
БОЛНИЦЕ
БРОДОВЕ

ИЗВОЗИМО

У ЗЕМЉЕ ЕВРОПЕ
И БЛИСКОГ ИСТОКА
У САД И КАНАДУ

ИНДУСТРИЈСКО-ПРЕХРАМБЕНИ КОМБИНАТ

„ВРБАС“

ПРОИЗВОДИ У СВОЈИМ ФАБРИКАМА

ШЕЋЕР у кристалу

ВИТАЛ уље за јело
ВИТАЛ маргарин
ВИТАЛ биљну маст

КАРНЕКС конзерве од меса
КАРНЕКС месната прерађевине
КАРНЕКС свињску маст

АВИС живинско месо
АВИС свежа јаја
АВИС меланж

НАМЕЊЕНЕ ДОМАЋЕМ
И СТРАНОМ ТРЖИШТУ

ИНДУСТРИЈСКО-ПОЉОПРИВРЕДНИ КОМБИНАТ У ЦРВЕНКИ

„ЦРВЕНКА“

ТЕЛЕФОН БРОЈ 22

организује производњу шећерне репе, семена шећерне репе, семена кудеље и кудељног стабла

Нуди на продају:

— шећер кристал
— шећер у коцки
— шпиритус
— алкохолна и безалкохол. пића

као и све млечне производе одличног квалитета

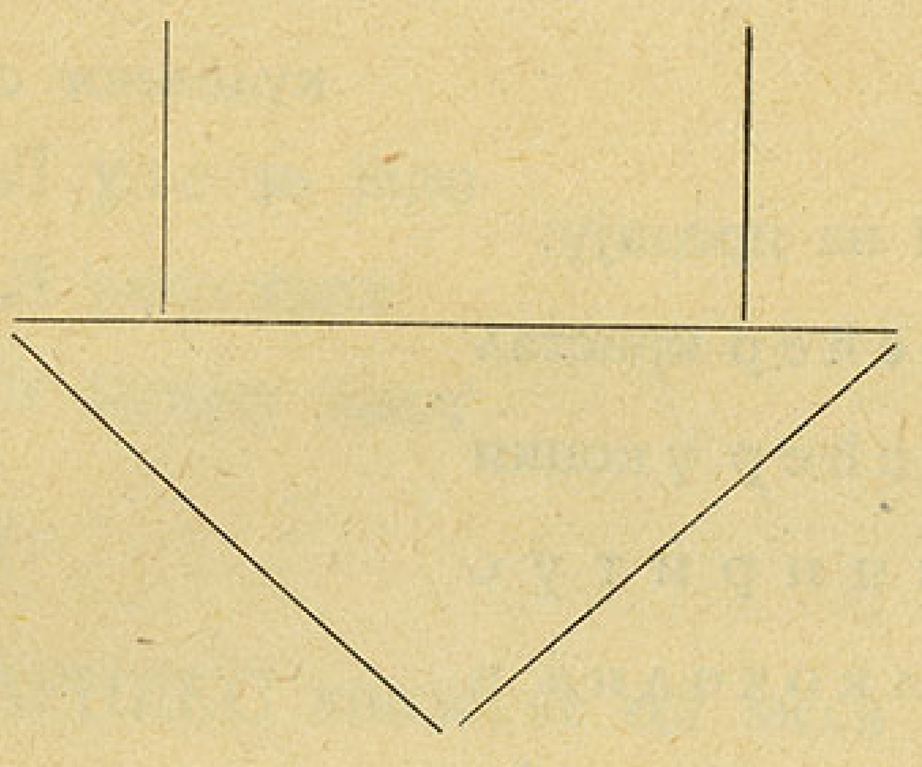
ТРАЖИТЕ НАШЕ ПРОИЗВОДЕ ШИРОМ ЗЕМЉЕ

ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА РЕМОНТ МОТОРНИХ ВОЗИЛА И КАРОСЕРИЈА

»ЗАДРУГАР«

НОВИ САД, Марка Миљанова ул. број 3

Телефон број: 38-50, 42-47 — Текући рачун број 151-13-1-2173



Поред ремонтних услуга на моторним возилима, Предузеће врши по поруџбини израду специфичних каросерија: За ватрогасну службу, пекарске и месарске каросерије. Такође израђује све врсте кабина за тракторе, као и поправке моторбициклова производње „ТОМОС“